

Міністерство освіти і науки України
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича

Факультет історії, політології та міжнародних відносин
Кафедра історії України

**Взаємостосунки Війська Запорозького і української православної
церкви у кінці XVI – першій половині XVII ст.**

Дипломна робота

Рівень вищої освіти - другий (магістерський)

Виконав:

студент 6 курсу, групи 611

Спеціальності 014 Середня освіта (історія)

Довбенчук Сергій Іванович

Керівник: к.і.н., Ковалець Т.Р.

Рецензент: _____

_____

(кафедра _____)

_____

Чернівецького національного університету
імені Юрія Федьковича)

До захисту допущено:

Протокол засідання кафедри № 3

від «24» листопада 2021 р.

Зав. кафедри _____ проф. Ботушанський В.М.

Чернівці – 2021

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ I. ВЗАЄМИНИ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО І УКРАЇНСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ У КІНЦІ XVI СТ	10
1.1. Стосунки українського козацтва та православної церкви напередодні і під час козацьких виступів 1594-1596 рр.....	10
1.2. Діяльність Війська Запорозького на підтримку православ'я під час Берестейської церковної унії.....	25
РОЗДІЛ II. ВІЙСЬКО ЗАПОРОЗЬКЕ В РОЛІ ЗАХИСНИКА УКРАЇНСЬКОГО ПРАВОСЛАВ'Я У ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ XVII СТ	32
2.1. Підтримка запорожцями православної церкви у публічному просторі Речі Посполитої.....	32
2.2. Участь Війська Запорозького у відновленні вищої ієрархії української православної церкви у 1620 р.....	40
РОЗДІЛ III. ВЗАЄМОСТОСУНКИ УКРАЇНСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ ТА ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО ПІД ЧАС КОЗАЦЬКИХ ПОВСТАНЬ 20-30-Х РР. XVII СТ	50
3.1. Співпраця Київської православної митрополії і митрополита Петра Могили з українськими козаками напередодні та під час збройного виступу 1630 р.....	50
3.2. Взаємостосунки православного кліру та Війська Запорозького під час козацьких виступів 30-х рр. XVII ст.....	65
ВИСНОВКИ	77
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	80

ВСТУП

Кінець XVI – перша половина XVII ст. увійшли в історію українського народу як період його соціальних та політичних випробувань, а також поступового утвердження станової самосвідомості нової верстви суспільства, представленої мілітарною корпорацією із ознаками псевдодержави – Військом Запорозьким. Українська православна церква у цей час знаходилася в глибокому занепаді, який не в останню чергу був зумовлений стараннями влади Речі Посполитої повернути українців до католицизму.

Проблему мала вирішити унія 1596 р. та злиття католицької і православної церкви в єдину – греко-католицьку або уніатську. Проте унія не вирішила проблеми соціально-політичного протистояння. Військо Запорозьке у міру зміцнення свої позицій дедалі частіше ставало на захист православ'я. Такими діями воно намагалося легітимізувати власні політичні прагнення.

Актуальність роботи. Дослідження взаємостосунків української православної церкви та Війська Запорозького, яке у кінці XVI – першій половині XVII ст. тяжіло до створення власної державності, є актуальним для сучасної України задля з'ясування історичного розвитку стосунків між православним кліром і козацькою політичною елітою, що формувалася у досліджуваній час і реалізувала себе у Національно-визвольній війні Богдана Хмельницького.

Також тривалий час українська історична наука розвивалася в площині ідеологій іноземних держав, а отже включала в себе їхні наративи. Зі здобуттям Україною незалежності ситуація кардинально змінилася, історики отримали доступ до архівних документів, які пролили світло на розвиток української державності, в тому числі на історію стосунків Війська Запорозького та православної церкви в ранньомодерній Україні.

Джерельну базу дослідження можна умовно поділити на кілька груп:

- літописи;
- наративні свідчення;

- опубліковані документи;
- збірники матеріалів.

Літопис Григорія Грабянки [6] – одна з найдавніших пам'яток української історіографічної прози кінця XVII – початку XVIII ст. За ним, а також за літописами Самовидця та Величка закріпилася назва «козацькі літописи». Але така назва досить умовна, бо кожен цей твір є складною, багатоплановою композицією, в якій поєднувалися характеристики історичних діячів, описи подій – битв, повстань, змов тощо. Твір Грабянки значною мірою компілятивний. Серед своїх головних джерел автор називає спогади сучасників подій, а також твори вітчизняних та іноземних історіографів. Для нашого дослідження цей твір цінний насамперед тим, що дає уявлення про те, як жили козаки в досліджуваній нами період, їхні походи та стосунки з польською стороною. З літопису можна також дізнатися про події пов'язані з історією православної церкви та причетністю до неї козаків.

Львівський літопис [8] також розповідає нам про життя та побут козаків, їхні релігійні вірування, але значно ціннішими для нас є відомості про козацькі повстання 30-х рр. XVII ст. Літописець розповідає також про смерть короля Сигізмунда III, володарювання королевича Владислава та роль Петра Могили в політичних та релігійних подіях того часу.

До наступної групи джерел, а саме нарративних свідчень, відносимо «Протестацію 1621 р.» Й. Борецького [3]. У «Протестації» обґрунтовується та захищається право українців жити на рідній землі, сповідувати батьківську віру, підкреслюється роль українського козацтва як оборонця православної віри та церкви, козацтво визнається представником народних культурних і релігійних традицій, вказано на тяглість козацтва від княжих часів.

В ході дослідження нами використовувалися й опубліковані історичні документи. Важливими є видання «Архіву Південно-Західної Росії» [1] – опубліковані історичні документи та літературні пам'ятки Правобережної і Західної України XIV-XVIII століття. Том II цього видання стосується історії

православної церкви на українських територіях того часу та взаєностосунків з українським козацтвом.

В ході дослідження використовувалися й інші збірки документів та матеріалів: «Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. Том 1» [4], «Історія релігії: Збірник документів і матеріалів» [5], «Пам'ятки. Архів Української Церкви. Том 3» [9].

Окремо варто виділити збірку документів «Проект «Україна». Повстання Війська Запорозького 1630 року. Документи і матеріали» [10], яку уклав чернівецький дослідник Т. Ковалець. Йому вдалося зібрати історичні документи та матеріали, які стосуються козацького повстання 1630 року під керівництвом Тараса Федоровича та Антона Бута. В збірці документів можна знайти найрізноманітніші джерела тієї доби: акти, кореспонденцію, свідчення очевидців, матеріали сеймиків та сейму Речі Посполитої, літописні згадки, присвячені цьому козацькому виступові, та інші матеріали.

Історіографію дослідження можна також поділити умовно на декілька груп:

- історичні дослідження другої половини XIX ст. – початку XX ст.
- радянська історіографія;
- сучасна література, видана за часів незалежності України.

Що стосується *історичних досліджень другої половини XIX ст. – початку XX ст.*, то тут варто назвати дослідження українських дослідників С. Голубова [19], М. Драгоманова [29] та білоруського історика П. Жуковича [30, 31]. Зокрема, професор Київської духовної академії та історик церкви С. Голубов здійснив ґрунтовне дослідження історії Києво-Печерської лаври починаючи з кінця XV ст., особливе місце в його дослідженнях займає постать Петра Могили. Також він детально аналізує вплив Берестейської унії та політичну та релігійну ситуацію на українських землях.

Інший український історик М. Драгоманов також чимало уваги приділяв історії козацтва та, звісно, не міг пропустити участь Війська Запорозького у релігійному житті того часу.

Представник білоруської історіографії П. Жукович [30, 31] вивчав детально релігійний фактор в повстанні 1630-го р., він трактував ті події як релігійну війну. Також він детально досліджував конфлікти в середовищі православної церкви, зокрема, з греко-католицькою церквою в 20-30х рр. XVIст. Не оминув він і стосунків української православної церкви з козацтвом.

В період існування української держави *в роки Української Національно-визвольної революції 1917-1922 рр.* стала можливою поява українських видань, які стосувалися української історії та державності України. На цій ниві плідно працювали С. Грушевський [22, 23]. Український історик детально проаналізував причини занепаду українського релігійного життя у досліджуваний нами період та події Реформації. У цій його праці знаходимо також відомості про причини та передумови Берестейської унії, а також процес її укладення та хід релігійного протистояння між уніатами та православними після унії, звісно, М. Грушевський не оминув й участі Війська Запорозького в цих процесах.

У першій половині XX ст. чимало українських дослідників змушені були емігрувати через наступ більшовиків та розправи над українською інтелігенцією. Через цензуру публікації окремих видань були неможливими, а отже вони видавалися за кордоном. До групи діаспорної літератури належать праці В. Антоновича [11, 12, 13], А. Жуковського [32], В. Липківського [42], І. Крип'якевича [37].

У своїх дослідженнях В. Антонович аналізує історію козацтва, зокрема, козацьких повстань під проводом С. Наливайка та Т. Федоровича. З його праць ми дізналися також про події пов'язані з Берестейською унією, роль П. Сагайдачного в піднесенні Київського братства та подальше протистояння між уніатами та православними. В. Антонович приділив окрему увагу постаті П. Могили в релігійному піднесенні на українських землях.

Український дослідник А. Жуковський в своїй праці проаналізував життя та діяльність українського літературного діяча П. Могили. Особливу увагу Жуковський приділив створенню Києво-Могилянської академії,

меценатській діяльності Могили та його політиці розбудови української православної церкви.

Український релігійний діяч та церковний реформатор В. Липківський обумовив історичну традицію української православної церкви ще з часів Київської Русі, а також проаналізував процес повернення Києву статусу осередку українського православ'я. В. Липківський приділив також увагу діяльності П. Сагайдачного в піднесенні релігійного руху.

В теренах УРСР було видано праці: Д. Мишка [46], І. Нечуй-Левицького [47], С. Плохія [49, 50].

Український історик Д. Мишко проаналізував біографію керівника селянсько-козацького повстання 1594-1596 рр. проти польсько-шляхетського панування Северина Наливайка. І хоча праця історика цінна для нас, до неї слід все ж ставитися дещо критично, адже автор аналізував події виходячи з радянської ідеології.

У праці іншого українського історика І. С. Нечуй-Левицького проаналізовано протистояння католицької церкви зі слабшою православною церквою. Дослідник розкриває діяльність Петра Могили щодо впорядкування церковного життя, розбудови освітньої та культурної сфер.

В радянський період було видано працю С. Плохія «Папство і Україна. Політика Римської курії на українських землях в XVI-XVII ст.». В ці монографії дослідник проаналізував роль католицької церкви у підготовці та укладенні Брестської унії 1596 р.

З праць російських істориків в ході дослідження було використано роботу М. Дмитрієва [28].

З проголошенням незалежності України стало можливим проведення незалежних досліджень з історії України. Тему козацтва та історії українського православ'я активно розвивали в своїх працях такі історики, як В. Голобуцький [18], В. Горобець [20], Б. Гудзяк [26], В. Демочко [27], О. Кузьмук [38], І. Огієнко [48], С. Плохій [50], П. Сас [53] та інші.

Український історик В. Голобуцький представив загальну характеристику стосунків української православної церкви та українського козацтва. Нам важливо було також проаналізувати праці С. Плохія, який подає у своїх дослідженнях досить ґрунтовний аналіз церковних справ українського православ'я у досліджуваній нами період, а також дослідив, як це відбилося у сприйнятті церкви Військом Запорозьким. Ця праця особливо важлива для нашої роботи. Українські історики В. Демочко, Б. Гудзяк та В. Горобець розглянули окремі аспекти співпраці козаків із українською православною церквою.

Мета роботи полягає в тому, щоб на основі наявної джерельної бази та літератури дослідити взаємостосунки Війська Запорозького і української православної церкви у кінці XVI – першій половині XVII ст.

Об'єктом дослідження є політичне та релігійне життя на українських землях у кінці XVI – першій половині XVII ст. **Предметом** – взаємостосунки Війська Запорозького та української православної церкви у цей час.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період кінця XVI – першої половини XVII ст. Нижня межа обумовлена періодом перед Берестейською унією, коли відбувалося наростання невдоволення українців, у тому числі козацтва через соціальний, політичний, національний та релігійний гніт. Верхня межа – перша половина XVII ст. – зумовлена тим, що в цей період відбуваються козацькі повстання, закінчуючи приборканням повстання Д. Гуни, який разом з козаками висували вимоги заспокоєння православної церкви та взаємодіяли з православними ієрархами.

Методологічною основою роботи є принципи об'єктивності, системності та історизму, що зумовлюють вивчення та узагальнення інформації на основі науково-критичного аналізу всього комплексу джерел та літератури з предмета дослідження. Для вирішення поставлених завдань були використані як загальнонаукові (аналіз, синтез, описовий) та загальноісторичні (проблемний, історико-хронологічний, історико-порівняльний) методи, так і чисто джерелознавчі (внутрішня та зовнішня

критика джерел, бібліографічний опис). Використаний комплекс принципів та методів дослідження достатній для досягнення цілей та завдань роботи.

Географічні межі охоплюють українські землі, які в досліджуваний період входили до складу Речі Посполитої: Київщина, Переяславщина, Волинь, Чернігівщина.

У ході дослідження планується вирішення наступних **завдань**:

- дослідити взаємини Війська Запорозького та української православної церкви у кінці XVI ст.;
- проаналізувати взаємини Війська Запорозького та української православної церкви перед та під час Берестейської церковної унії;
- з'ясувати участь Війська Запорозького у відновленні вищої ієрархії української православної церкви у 1620 р.;
- проаналізувати взаємостосунки української православної церкви та Війська Запорозького під час козацьких повстань 20-30-х рр. XVII ст.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів поділених на підрозділи, висновків та списку використаних джерел і літератури.

Розділ 1. Взаємини Війська Запорозького і української православної церкви у кінці XVI ст.

1.1. Стосунки українського козацтва та православної церкви напередодні і під час козацьких виступів 1594-1596 рр.

У народному фольклорі козаки давно славилися своєю релігійністю. Але, за словами дослідника О. Горяги, до кінця XVI ст. це мало виявлялося на практиці. І не випадково, бо до 1569 р., тобто до прийняття Люблінської унії, і навіть у перші роки існування Речі Посполитої, віротерпимість була однією з характерних рис суспільного життя українських територій. Лише боротьба запорізького козацтва з татарами та турками відбувалася під релігійними гаслами [21, с. 449].

Суворі умови життя на прикордонні, небезпека ворожих нападів та військових походів сприяли формуванню глибоких релігійних почуттів у козацькому середовищі. Як казали в народі: «на війні та морі невірнучих не буває», а тому люди наголошували, що козаки: «найбільше молилися, як на війну йшли». Хоча ці похідні умови не давали можливості більшості козаків вникати в тонкощі богослов'я та регулярно протягом року відвідувати козацькі церкви. Тому більшість релігійних богослужінь запорожці проводили до початку походу та після його завершення, а в експедиціях «сповідалися Богу, Чорному морю та своєму кошовому отаманові».

Хоча в джерелах є згадки і про пересувні похідні козацькі церкви. Особливо перед далекими небезпечними походами згідно з козацьким звичаєм слід було спокутувати і сповідувати свої гріхи та старанно молитися в церкві. Бо інакше неблагочестивців могла чекати розплата. Зазначену світоглядну межу зафіксували українські козацькі псалми, пісні та думи в яких козаки саме гріховним життям та неповага до церковних звичаїв пояснювали свою смерть [24, с. 12].

Однак з обранням королем Сигизмунда III ситуація значно змінилася. Уряд Речі Посполитої, а слідом за ним і польська шляхта стали вважати

православ'я нижчою релігією, чинити перешкоди будівництву православних церков, культовим відправам. Це викликало сильну реакцію з боку козацтва, яке вже в 1596 р. під час повстання на чолі з Северином Наливайком громило маєтки прихильників унії, проголосивши гасло захисту православ'я [21, с. 451].

Цю ж думку підкреслює й дослідник Д. Мишко, вказуючи на те, що польські загарбники посилювали в Україні національний гніт: глумилися з української мови, культури, звичаїв, примушували народні маси відмовлятися від своєї віри і переходити в католицьку, закривали православні церкви і відкривали в них костьоли, насильно намагалися покатоличити і ополячити українське населення. Така хижацька політика польських магнатів і шляхти затримувала економічний і культурний розвиток українського народу [46].

Репресивна політика мала всеосяжний характер. Польський уряд підтримував польських та німецьких купців та ремісників, допомагав католицькій верхівці утискати «схизматиків» – українське міщанство. Це виявлялося в тому, що в окремі цехи взагалі не приймали українців або не давали їм звання майстрів, а учням забороняли ставати підмайстрами, чинили різні перешкоди у торгівлі. Їх не допускали до посад у магістратах, змушували мешкати в окремих кварталах.

Український дослідник В. Голобуцький наводить такий уривок: «обтяжені ми, народ руський, – скаржилися на початку XVII ст. львівські міщани, – від народу польського ярмо важче за єгипетську неволю», «так нас тільки без меча, але гірше ніж мечем знищують, заборонивши нам пожитки та ремесла, обходів всяких, чим би тільки людина не могла б жити, того не вільний русин на вродженій землі своїй руській вживати у тому руському Львові!» [18].

Утиски православ'я, що загрожували навіть самому його існуванню, одразу знайшли йому нових захисників. Мотивація яких тільки зміцніла з часом, особливо в період календарної реформи. За словами І. Огієнка: «Папа Григорій XIII у 1582 р. видав свій наказ дорахувати до дня 5 лютого 10 днів і

на майбутнє опускати на кожні 400 років три високосні дні. Тому, що розпорядження це походило від папи, православні його не прийняли, а через те, що календарну реформу почали вводити силою, український народ рішуче запротестував проти неї й зрікся її прийняти. Ця календарна справа стала православним новим сигналом для об'єднання й для оборони своєї віри».

«До оборони православної віри в першу чергу стало українське міщанство – воно організувалося в церковні братства й потроху взяло церковну справу в свої руки. Хутко, одне по одному, братства засновувалися у таких містах: Львів, Рогатин, Городок, Берестя, Перемишль, Комарно, Сатанів, Галич, Красностав, Більськ, Люблін, Вільно, Київ, Луцьк і багато інших. Число братств зростало, і їх почали засновувати по дрібних містах і навіть по селах. І Україна вкрилася густою сіткою церковних братств, що стали міцними фортецями в обороні православної віри. У виробленні української літературної мови братства відіграли безумовно важливу роль – їм потрібна була полемічна література для широкого загалу, тим самим народною мовою, чому й стали братства чинником, що ширив власне таку літературу. До цієї нової літератури принесли живу народну українську мову» [12].

Реформаційний рух мало торкнувся селянства. Він пройшов головним чином по українських верхах, не зачепивши низів. Селянство, таким чином, залишилось національним і православним [48]. Дійсно сильно на українське релігійне життя вплинуло посилення контрреформаційних тенденцій у Речі Посполитій. Як уже вказувалося вище, першим відкритим проявом того, що стосунки між католиками та православними вступили в нову фазу, аж ніяк не в сторону примирення, стала спроба запровадити у православних землях Речі Посполитої григоріанський календар. Ця реформа стала предметом запеклої релігійної боротьби в останній чверті XVI ст.

Король Стефан Баторій у січні 1584 р. видав новий універсал, яким пояснював, що запровадження нового календаря не забороняє православним правити їхні святкові літургії за старим стилем, і що вони перейдуть на

григоріанський календар лише з дозволу патріарха константинопольського. Вчинок короля дещо пом'якшив гостроту суперечок, але сам цей конфлікт був провісником кризи у взаєминах між двома релігійними громадами.

Тим часом, сама православна церква була не в найкращому стані. Одним із найбільш очевидних симптомів кризи був майже необмежений контроль світської влади над церковними справами. Право королівського патронату над церквою, зокрема право польського короля призначати православних єпископів та архімандритів, після Люблінської унії поширилося з Галичини, яка, як і раніше, перебувала у складі Польщі, на решту українських земель.

Право патронату належало не тільки королю чи великому князю, а й магнатам і шляхті. Побудовані світськими правителями церкви та монастирі були власністю: поміщик міг продати церкву, забрати її у громади, перетворити на католицький храм чи протестантський будинок. Діяльність священників, зокрема, їхнє право користуватися землею, також повністю залежало від волі землевласника.

Низький освітній рівень духовенства, порушення моральних стандартів та церковних канонів, поширеність симонії (купівлі та продажу церковних посад) та повний контроль над церквою з боку світських патронів були проявами загальної кризи українського православ'я наприкінці XVI ст.

До того ж православні не мали свого духовного центру на кшталт католицького Риму, який міг би захищати інтереси церкви перед світськими правителями [50]. Тим часом, в умовах розвитку національної самосвідомості православ'я перетворювалося в одну з найважливіших невід'ємних ознак етнічної самоідентифікації українців. Релігія правила за засіб вирізнення та зміцнення національного почуття. Саме православна церква розглядалася переважною більшістю українського населення священним центром збереження спадщини історичних, культурних і релігійних традицій, започаткованих Київською Руссю. Часто-густо зміна православного віросповідання на уніатське чи католицьке трактувалася національною зрадою.

Особливість процесу розвитку національної свідомості полягала в тому, що він проходив в умовах постійних нападів татар й політики національно-релігійних утисків українців з боку польської й сполонізованої шляхти та владних структур. Волинська шляхта на сеймику 1646 р. відзначала в інструкції послам на сейм, що православна Церква в «католицькому, християнському королівстві та вільній і свободній Речі Посполитій зазнає такого насильства, якого і в поганській неволі християни-греки не зазнають» [54].

Варто також зауважити, що варіант православ'я, що сповідувався на Запорожжі, суттєво відрізнявся від церковного догматичного, риси якого збереглися, зокрема, в Московській державі. Як вважає дослідник історії української Церкви Іван Огієнко, «найголовніша підвалина кожної церкви – Святе Письмо, а канони, особливо другорядні, кожна церква приймає по своєму...» [48]. Наприклад, у релігійності населення Росії головне місце займала обрядовість. В. Антонович наводить приклад, як «вони щиро стоять за всякий дрібний обряд, навіть букву... (чи казати «Господи помилуй», чи «О, Господи помилуй»), а в українця віра живе чуттям інтимним» [12].

Були розбіжності й у релігійному світосприйманні між самими українцями і запорожцями. І це було пов'язано з особливостями життя останніх. Часті походи змушували запорожців значно спростити релігійні обряди, навіть надати їм військового забарвлення [39]. Та в сприйнятті українців козаки були захисниками православ'я в цілому, незважаючи на відмінності в обрядовості.

Треба сказати, що католицька церква до подій 1594 р. шукала контактів з українським козацтвом. До прикладу, у травні – червні 1594 р., за твердженням історика С. Плохія, гетьман Северин Наливайко вів переговори з панським легатом Олександром Комуловичем, котрий мав інструкцію з Ватикану схилити козацтво до антитурецького походу [50].

Перше звернення папи римського до запорожців датоване ще 8 листопада 1593 р.: «Климент VIII посилає привітання обраному сину і

благородному мужу генеральному гетьману козаків. ...Ми знаємо, яке славне твоє козацьке військо, і тому воно може бути дуже корисним християнському суспільству в боротьбі із спільними ворогами нашої віри. Тим більше, що ми поінформовані про твою сміливість і знання військової справи: бо ти не поступаєшся найхоробрішим людям у сміливості й умінні командувати військами...» [25].

Зважаючи на напружені стосунки козацтва з католицьким духовенством, важко зрозуміти причини такого контакту. С. Плохій пояснює це тим, що звернення, ймовірно, адресувалося старшому козацького реєстру на той час Миколаю Язловецькому, відданість котрого католицизму була добре відома в Римі [50].

З цим висновком можна погодитися, оскільки лист до козаків написаний в іншому тоні: «Знаємо вас, як синів наших во Христі, і удостоюємо батьківською любов'ю, маючи відомості про вашу хоробрість і військову відвагу і добре про це інформовані... ніщо не надає воїнам більшої хоробрості, ніщо не сприяє так військовій славі, ніщо не важливо так для наступної пам'яті, як спільний захист християнського суспільства, турбота про нашу святу релігію і пожертва життя і крові, якщо буде необхідно, за велич християнського імені, особливо в цей час, коли страхітливий турецький тиран настільки запалений ненавистю проти християн, що не тільки зловісно передрікає обернути всіх у рабство, але й повністю знищити християнське ім'я...

Ми ж у силу наших пасторських обов'язків турбуватися про божу церкву посилаємо до вас по найскладніших і суспільних питаннях обраного сина Олександра Комулео... Ви ж, відважні воїни, вкриєте себе, як надійні військові слуги господні, безсмертним пальмовим вінком, який ніколи не зів'яне» [49].

Зміст наведених листів свідчить, що в Римі на цей час мали досить детальну інформацію про події на українських територіях, де проявився перший великий виступ українського козацтва проти польської шляхти – повстання 1591 - 1593 рр. під проводом Криштофа Косинського.

Папський нунцій Маласпіна доносив з Варшави, зокрема, що «об'єдналися козаки числом до восьми тисяч, які принесли і ще приносять велику шкоду Русі і Волині і особливо країні князя Острозького; вони мають тридцять шість гармат і діють так, що починають викликати тут острах». Запорожці характеризуються так: «Козаки створили гніздо, яке не підкоряється цій короні, оскільки знаходиться у віддаленому місці, куди не сягає польське королівство».

За словами С. Плохія, католицький Рим уважно спостерігав за розвитком українського козацтва ще з початку 70-х років XVI ст. Тому цілком зрозуміло, що, прийнявши рішення увійти в контакт із Військовим Запорізьким, Римська курія, крім того, що хотіла використати дніпровську вольницю як збройну силу проти ісламу, мала й іншу мету: пом'якшити різкі антикатолицькі настрої в її середовищі.

Проте, папський посол в Україні так і не зміг налагодити контакт із запорожцями для організації походів проти орди. Незважаючи на це козацтво наприкінці XVI ст. і далі вело самостійну активну антитурецьку та антитатарську політику, не пов'язуючи її з дипломатичними акціями Ватикану.

Не сприяла налагодженню стосунків і політика польської шляхти, яка у 1590 р. ухвалила на сеймі таке рішення: поставити козаків у залежність від польського головнокомандувача – коронного гетьмана, без волі якого вони нічого діяти не повинні; вписати до холопів усіх випищиків (українських козаків, виключених рішеннями уряду Речі Посполитої з козацьких реєстрів); Реєстрові також обкласти податком (десятиною) [50].

Отже, до кінця XVI ст. київська митрополія залишилася віч-на-віч у спробі впоратися з дедалі глибшою внутрішньою кризою та дедалі більшою офіційною нетолерантністю, а також із загрозою католицькій та протестантській експансії із Заходу. Обмеження прав православного населення з боку Речі Посполитої супроводжувалися реакцією у відповідь з боку козацтва, яка вилилася в повстання 90-х рр.. XVI ст. Водночас

удосконалилися форми політичної та громадської організації козацтва, яке рішуче відкидало спроби католицького центру налагодити стосунки, насамперед через спроби польської сторони використати козаків у своїх цілях та наростаючий з усіх сторін гніт українського населення польською владою.

Одна з відповідей на цю кризу надійшла від мирян у формі братського руху. Інша – зі сторони козацтва, яке стало на захист православ'я і підняло надзвичайного масштабу повстання 1594-1596 рр., що охопило не тільки степове українське прикордоння, але й глибинні українські та білоруські райони [50].

За словами українського дослідника В. Сергійчука, з метою спинити розвиток українського козацтва польська шляхта у 1590 р. ухвалила на сеймі таке рішення:

1. Поставити козаків у залежність від польського головнокомандуючого – коронного гетьмана, без волі якого вони нічого діяти не повинні.
2. Вписати до хлопства усіх виписчиків.
3. Реєстрових також обложити податком (десятиною).

Звичайно, шляхтою при цьому ставилося завдання розірвати природний зв'язок запорожців із народом, вивести їх із прямого підпорядкування королю, який раніше лише затверджував вільний вибір гетьмана. Очевидно, що підпорядкування козацтва безпосередньо коронному гетьману ставило їх у залежність від польської шляхти.

Зрозуміло, на такі заходи Речі Посполитої мала наступити і реакція у відповідь з боку козацтва. І вона не забарилася, про що засвідчили повстання 90-х рр. XVI ст. Водночас удосконалилися форми політичної та громадської організації козацтва. Вже з останньої чверті XVI ст., коли польський король Стефан Баторій впритул зайнявся управлінням козацьких справ, дедалі наполегливіше пробивала собі дорогу ідея військово-територіального полкового поділу запорожців.

Одним із проектів, який передбачав одночасно і примирення Речі Посполитої з українським козацтвом у повстанні наприкінці XVI ст., була

пропозиція київського католицького єпископа Йосипа Верещинського створити своєрідну козацьку державу на Задніпров'ї.

Записка Верещинського, знайдена в Данцігському архіві, передбачала передачу Війську Запорозькому земель Польщі на схід від Дніпра. До козацької держави, на чолі якої мав стояти князь, повинні були ввійти українські та білоруські землі від Запорожжя до Орші. На них пропонувалося розмістити тринадцять полків: князь зі своїм полком повинен був одержати на утримання Переяслав «з усіма хуторами», козацький гетьман як воєначальник із своїм полком розташовувався б у Лубнах та його околицях, інші військово-територіальні одиниці – в Пирятині, Старому, Борисполі, Острі, Любечі, Гомелі, Чечерську, Пропойську, Кричеві, Мстиславі та Радомлі.

Думка про поєднання організаційного поділу Війська Запорозького з територіальним, надання полковникам, як носіям основних функцій влади в умовах військово-територіального устрою, права водночас вирішувати і адміністративні, і фінансові, і судові питання, знаходила відгук у козацькому середовищі [63, с. 44-45].

Треба зауважити, що повної свободи на території, де розміщувалися згодом козацькі територіальні полки, гетьман не мав навіть у суто військових справах, не кажучи вже про питання відносин з місцевим населенням. Князь же мав бути, за проектом Верещинського, повним володарем усієї відведеної війську території, передбачалося також, що і шляхтичі «повинні будуть рівні обов'язки з Військом Запорожським нести під наказами князя вашого, і інші мешканці цілого Задніпров'я теж будуть змушені так учинити».

Пропозиції щодо військово-територіального устрою козацтва висував поряд з Верещинським і сам Наливайко. Його посол Нішкевський у січні 1596 року довів їх до короля: осадити в межиріччі Дністра та Південного Бугу щось на зразок прикордонної стражі в зазначеній королем кількості і на державній платні. Крім служби проти татар і Москви, він обіцяв виконувати і репресивні функції щодо бандитів, втікачів. Спільно з прикордонними старостами

переймати їх та різати їм носи й вуха. Навіть на Запорозжжі обіцяв він знести гетьманство, а залишити там лише свого поручника [13].

Незважаючи на те, що проект Верещинського був фантастичним, неможливим, він свідчив про ідеї козацької автономії через військово-територіальний полковий поділ, вимоги рівності козаків зі шляхтою і навіть про окремий козацький народ із правом на власну політичну організацію. Очевидно, зовсім не випадково в середині 90-х рр. у шляхетському середовищі кружляли чутки, що козаки хочуть заснувати республіку з Наливайком як князем на чолі [63, с. 54-55].

Повстання Северина Наливайка почалося за два роки до Берестейської унії і було спрямоване не так проти єпископів, які задумали заснувати греко-католицьку церкву, як проти польського магнатства, яке принижує дрібну українську шляхту та козаків.

Влітку 1594 р. на чолі двох з половиною тисяч нереєстрових козаків Северин Наливайко вирушив до Молдови, де розбив великий загін кримських татар, що йшли до Угорщини. Повернувшись до Брацлавщини, Наливайко зупинився з військом у місті, досить безцеремонно виселивши за допомогою козаків та міщанства із Брацлавського замку представників польської шляхти.

Восени 1594 р. міщани Брацлава за допомогою Наливайка розгромили на річці Південний Буг шляхетське ополчення. Весь цей час Северин Наливайко активно шукав способи заручитися підтримкою запорожців, які не дуже прихильно ставилися до колишнього сотника Костянтина Острозького через те, що той брав участь у придушенні попереднього виступу на чолі з Кшиштофом Косинським.

Проте більш помітних обертів повстання Наливайка набрало дещо пізніше, після того, як він вирушив у похід до Волині та Білорусі. Тоді стали зрозумілими наміри козацького ватажка жорстоко провчити єпископів, які підтримували ідею унії. Саме тут він уперше розпочинає репресії проти луцького старости Олександра Семашка та єпископа Луцького Кирила Терлецького. Безперечним у нападах на маєтки Терлецького та Семашка був

зв'язок із цими акціями людей з оточення князя Костянтина Острозького. Також є відомості про те, що частину трофеїв, одержаних у замку Олександра Семашка, пізніше виявили в Острозі серед майна князя.

На грабунку маєностей Семашка Северин Наливайко не зупинився. Козаками був захоплений та пограбований обоз, який прямував із майном єпископа Кирила Терлецького з Кракова до Луцька. Не зупинившись на досягнутому на Волині, Северин попрямував у Білорусь, де в особі козацького ватажка люди вбачали оборонця віри й заступника.

У результаті успішних бойових дій Северин і Дем'ян Наливайки вступили в маєтність Кирила Терлецького на Пінщині під назвою Городець. Тут вони розпочали справжній терор щодо Яроша й Кирила Терлецьких, грабуючи їхні фільварки.

Дослідник В. Голобуцький припускає, що за допомогою таких дій Костянтин Острозький руками Наливайка намагався примусити Терлецького відступити від унії. На користь такої думки свідчить той факт, що Кирило Терлецький не був значним феодалом або політичним конкурентом Острозького, тож релігійна мотивація наїздів на його володіння виявляється найімовірнішою [18].

Цікавою та багатоаспектною, на нашу думку, є проблема стосунків Костянтина Острозького з козаками. Здебільшого польські магнати та шляхта бачили у козаках дестабілізуючу силу всередині держави та її відносин з Кримом та Туреччиною, відносини Острозького з козаками викликали певну підозру. Магнати та шляхта руська, що мала безпосереднє відношення до захисту південних рубежів та протистояння постійним татарським набігам, ставилася до контактів із козаками з розумінням.

Майже всі прикордонні власті так чи інакше були пов'язані з козаками. Іншим аспектом проблеми є козацькі військові формування у дворі князя (вид легкої кінноти, що формувалася з місцевої дрібної шляхти та бояр). За кількістю вони могли змагатися хіба з козацькими загонами Вишневецьких.

Козаки з дворового війська супроводжували Острозького у його виїздах до Вільно, Кракова, Варшави. Саме ця обставина (адже козацька свита мала відповідний одяг та озброєння) призвела до чуток серед польського панства про надто тісні стосунки Острозького з козаками навіть під час козацьких воєн у Речі Посполитій, коли коронні війська змагалися з козацькими рухами [57, с. 613]

Деякі дослідники зазначають, що напади на маєтки братів Терлецьких та Семашка були досить маргінальними епізодами масштабного козачого повстання. Дослідник козацьких воєн кінця XVI ст. Сергій Лепявко зазначає, що «для Наливайка це були справжні дрібниці, які не відповідають його можливостям». На його думку, Наливайко просто намагався служити релігійним цілям Острозького, враховуючи старі тісні контакти з князем та його оточенням [41].

На думку дослідника С. Плохія, ці напади козаки робили на замовлення князя Острозького, чиї особисті маєтки вони майже не чіпали. Щось із розграбованого під час нападів на поселення Семашка пізніше було пізнано в Острозі серед речей князя Острозького. У випадку з Терлецьким, як і у випадку з розграбованим у Семашку, частина захопленого майна була відправлена до Острога.

Свідомство Наливайка про роль Острозького у залученні козацтва до релігійної боротьби, хоч і було вирване від нього перед стратою, навряд чи можна сумніватися, адже Наливайко не мав причин спеціально вигадувати чи додавати релігійний чинник до своїх контактів із Острозьким [50].

Тим часом при дворі серед магнатів та шляхти почали поширюватися чутки про таємні зв'язки К. Острозького з наливайківцями та нацьковування князем козаків на своїх супротивників. Князь писав про це в листі до Радзивіла 3 березня 1596 р.: кажуть, ніби він насилає наливайківців на маєтки своїх ворогів і тих, кого він не шанує. У цьому листі Острозький не висловлює явного занепокоєння цими чутками та поразкою його політичного реноме. Він не бачив потреби виправдовуватися.

Князь філософував: «Бог усе бачить і знає, і з ласки своєї дасть, що жоден неприятель мій при тій думці не перебуде». (Ця фраза була «пророчою»: дуже швидко чутки припинилися, а як тільки повстання придушили – про них узагалі забули). Острозький іронізував: невже і до Волощини та Угорщини він посилав козаків? Шавулу він також послав до Литви? А Лобода «Україну знищив також з мого відома»? Однак усі знають, що «мої маєтки не менше, а то й більше постраждали».

У цьому ж листі воєвода зазначав, що, ймовірно, не прибуде на сейм: усе залежить від перебігу сеймиків, стану його здоров'я та ситуації на Волині⁵²⁶. «Логічно» було б очікувати іншого: Острозький мав би прагнути прибути на сейм для виправдань, оскільки там могли відкрито прозвучати звинувачення його у зв'язках з козаками. Польське панство, вочевидь, мало явні підозри щодо київського воєводи, котрі підкріплювалися одним лише виглядом особистого загону охорони князя з козаків. Щоправда, можливе й зворотнє припущення: Острозький побоювався відвертих звинувачень на сеймі, на які довелося б негайно відповідати, оперуючи фактами, тож простіше було відмовчатися.

Історики ХІХ ст. сприйняли зазначену інформацію так само з довірою, але вже у позитивному ключі, трактуючи зв'язки православного руського магната з козаками, що виступали в обороні віри та «народності» [57, с. 632]. З іншого боку, Жукович доводив, що ці чутки поширювали католики, щоб дискредитувати Острозького в очах короля та шляхти напередодні унії [31].

Незважаючи на сумні наслідки для самого отамана, повстання Северина Наливайка надовго залишило слід у свідомості прихильників греко-католицької церкви. Якщо повстання Северина Наливайка і не було безпосередньо пов'язане із запровадженням в Україні принципів Брестської унії, під час нього козаки боролися з уніатами та назавжди залишили за Северином Наливайком славу захисника православ'я.

Северина Наливайка стратили 11 квітня 1597 р., тобто через півроку після прийняття Берестейської унії. Його дії проти прихильників ідеї

створення греко-католицької церкви не вплинули на її становлення в Україні, але вони вказали на клас суспільства, який міг би стати опорою для православ'я. Таким класом було козацтво та його очільники. Далі на арену боротьби з ієрархією уніатської церкви та відстоюванням православної віри вийшов гетьман Петро Сагайдачний [18].

Втручання козацтва у релігійну боротьбу справило великий вплив на те як сприймали повстання сучасники. Незабаром після укладання Берестейської унії 1596 р. один з її ініціаторів, уніатський митрополит Іпатій Потій, назвав своїх опонентів з віленського православного братства «наливайковою ордою».

Йшлося про брата Северина – священника Дем'яна Наливайка, але Потій пов'язував православних не просто з ім'ям одного з їхніх священників, а також з ім'ям провідника козацького повстання, якого стратили поляки.

Згодом зверхній термін «наливайківці» почали вживати до всіх православних, пов'язуючи цілком лояльні до Польсько-Литовської держави шляхетські та міщанські православні кола з антидержавною опозицією у Речі Посполитій. Вживання цього терміну започаткувало традицію тісного зв'язку перших козацьких повстань зі справою захисту православної віри [50].

Натан Гановер, єврейський автор, який присвятив свою книгу «Безодня відчаю» винищенню євреїв у роки Хмельниччини, також пов'язував початок релігійного конфлікту в Україні з виступом Северина Наливайка. Гановер розпочав свій опис переслідувань євреїв в Україні саме з цього повстання, і хоча не навів жодного прикладу антиєврейських акцій повстанців, залишив нам цікавий зразок сприйняття повстання в тогочасній історичній пам'яті.

Гановер вважав причиною козацьких повстань переслідування православних за часів Сигізмунда III, а самого Наливайка називав грецьким (православним) священником, який підняв свій народ на боротьбу проти польського гніту [16].

У «Літописі» Григорія Грабянки С. Наливайко уже перетворюється в символічну фігуру, ідейного борця проти унії та мученика за віру, а його

повстання розглядається як поворотний пункт у стосунках між русинами-українцями й ляхами, коли скінчилися мирні відносини й почалася війна [35].

Ось як там подається ця фігура: «...гетьман війська запорізького Наливайко, розбивши мадярів, повернув на Україну і не застав уже в живих Косинського; як син православ'я, зневаживши новоявлену унію, він зібрав серед низових козаків побільше війська і рушив на Литву і там, перемігши у багатьох битвах, спалив Слуцьк та Могильов і силу ляхів побив. Проти нього з військом вийшов коронний гетьман Жолкевський, прийшовши на Україну і року 1597 під Лубнами, в урочищі Солониці, розбив силу козацьку, а самого гетьмана з полковником Лободою та Мазепою живими взяв і до Варшави вивіз; там, у Варшаві, на міднім волю його ляхи зажарили. Саме з цієї причини й розпочалася війна козаків супроти ляхів» [6].

Фактично, уже в Грабянки маємо «наливайківську легенду». Із неї випливало, що С. Наливайко – козацький гетьман, борець проти унії та ляхів, і що саме за цю боротьбу ляхи прирекли його на мученицьку смерть.

У різних варіантах, із різними доповненнями ця легенда, яка мало узгоджувалася з історичними реаліями, почала утверджуватися в українській історичній пам'яті. Особливо помітну роль тут відіграла «Історія русів», в якій С. Наливайко постає не лише героєм, а й ідейним борцем проти унії, захисником прав руського, власне українського, народу [35].

Як зазначає український дослідник В. Сергійчук, спроби Речі Посполитої взяти під контроль зростання чисельності та діяльність його, по суті, повністю провалилися. Польща, яка вважалася найвпливовішою державою в Європі, виявилася слабкою у змаганні з козацтвом. Не зумівши в середині XVI ст. підкорити собі козацький рух на Запоріжжі, вона виявилася безсилою і тримати у повній покорі реєстрове козацтво, хоча організувала його саме з цією метою. Розвинувши прагнення запорожців, реєстрове військо досить швидко досягло бажаних прав, що дозволило закласти юридичну базу під легалізацію та оформлення нової, досі не відомої громадської організації [63, с. 56].

Отже, напередодні виступів 1594-1596 рр. становище українського народу у складі Речі Посполитої було складним. Воно піддавалося соціально-економічним, політичним, національним та релігійним утискам з боку польської та полонізованої католицької шляхти. Тим не менш, католицька сторона в особі папи Римського шукала контакти з козацтвом, як із потенційним союзником у боротьбі з мусульманською Туреччиною.

З наближенням унії ставлення козаків щодо католиків та унійців різко погіршилося. Всебічний гніт, у тому числі й релігійний, призвів до масштабних козацьких виступів, у тому числі на чолі із С. Наливайком, якого пов'язують із українським князем К. Острозьким.

Саме Наливайко став символом боротьби проти унії, захисником українського православ'я, символічною фігурою та мучеником. Незважаючи на те, що повстання зазнало поразки, а самого Наливайка стратили, козацтво почало сприйматися як ідейна та військова опора українського православ'я.

1.2. Діяльність Війська Запорозького на підтримку православ'я під час Берестейської церковної унії

Наприкінці XVI ст. козаки були відомі своєю боротьбою за віру за кордоном. У Німеччині та Франції було видано книги про подвиги запорожців у боротьбі з ордою. Дипломати із столиці Порту постійно повідомляли у своїх донесеннях про «славнозвісну, відважну козацьку націю». Це збуджувало інтерес до українського козацтва в Європі. На порозі XVII ст. його представники були активними учасниками подій за межами України, зокрема на прибалтійському театрі воєнних дій, де Польща виступала проти Швеції. В цій кампанії загинув прославлений гетьман Самійло Кішка – 1602 р. під Феліном. Його наступник Іван Куцкевич входив у зносини з польськими властями з приводу тяжких втрат козаків під час боїв з шведською армією. У його листі йшлося про голод і холод, що були їх постійними супутниками.

Зокрема, говорилося і про таке: «...довго буде пам'яткою у Війську Запорозькому інфляндська служба».

Багато козацьких голів лягли і під час боротьби молдавського народу з турками. У війську Михая Хороброго, наприклад, постійно перебували запорожці, які брали участь у його головних походах. Документ від 14 жовтня 1600 р. вказує на те, що в битві у Міреслеу загинули 10 тисяч волохів і козаків.

Можна з упевненістю говорити про те, що посланці козаків часто з'являлися в Молдові, а молдовани – на Дніпрі: саме завдяки запорожцям у жовтні 1599 р. Михай Хоробрий здобув блискучу перемогу у Шелімбері, після чого почав керувати Трансільванією. Вони зіграли надзвичайно важливу роль у тому, що Михай Хоробрий став молдавським господарем [63, с. 57].

З другої половини XVI ст. помітно посилювався релігійний гніт. Реформація у Польщі вже із середини XVI ст. сповільнилася. Контрреформація та запрошення єзуїтів поклали край поширенню реформаційного руху. Люблінська унія 1569 р. дала можливість перенести діяльність єзуїтів і в Україну. Незабаром єзуїти з'явилися майже у всіх великих містах. Вони поширювали вплив католицизму через школи, церковні проповіді та літературну полеміку.

Єзуїтські школи, до речі, дуже добре поставлені з педагогічного боку, були засновані у Львові, Кам'янці, Луцьку, Вінниці, Фастові, Острозі, Новгород-Сіверському, в інших містах. У цих школах українська молодь, особливо з аристократів та шляхетства, полонізувалася та окатоличувалася.

Православна церква в Україні того часу не могла реально протистояти католицизму, який мав добру підтримку польської держави. Крім того, будучи ослабленою ще протестантизмом, вона не могла опертися на допомогу константинопольського патріархату, що теж перебував у стані повного занепаду під владою турків; до того ж, у самій церкві спостерігався розклад, викликаний підлеглістю світській владі, падінням чернечого життя, малокультурністю духівництва тощо [18].

«Представники книжності, літературності, – писав М. С. Грушевський, – почувши, як жите обминає їх, безнадійно опустили руки, навіть не стараючися приноровитися самим і приноровити свою книжність, літературу до тих нових потреб і вимог життя, і в почуттю своєї безсильності й непридатності для суспільності замикалися в свої келії й церкви» [22, с. 98].

Що ж могло вберегти православну церкву як духовного пастиря українського народу? До вирішення цього історичного питання вело два шляхи. Перший – зберегти зв'язок з Константинопольським патріархатом й водночас шукати ті сили, які могли б підтримати православну церкву в її скрутний момент. Таку опору православна церква могла знайти в українській шляхті і міщанстві. Однак шляхта побоювалася такої ролі, бо її економічне і політичне становище так чи інакше прив'язувалось до польської держави, а це вело до втрати своєї релігії і, ясна річ, національності.

Українське міщанство знайшло у собі сили для організації національно-культурного та релігійного руху, який представляли братства. Культурно-національні та релігійні інтереси вимагали жорсткої політичної та військової опори. Таку підпору братерства та православна церква знайшли у козацтві, яке наприкінці XVI – на початку XVII ст. виступало як цілком сформована сила, що поступово доходить до ідеї національно-державного будівництва.

Другий шлях вів до такого вирішення проблеми: українська церква має поєднатися із західним християнством, а отже, із передовою західною культурою; чим вона зупинила б тиск польських католицьких кіл, які намагалися насильно окатоличити та ополячити український народ.

Берестейська унія 1596 р., яку прийняла більша частина ієрархів української церкви, не означала відмови від пишного православного обряду, православної церковної служби, східної літургії, церковнослов'янської мови у богослужінні та народної української – у церковній проповіді. Зберігся також юліанський календар, священникам не заборонялося одружуватися. Нічого страшного для української церкви не було б при визнанні переваги папи Римського [18].

Слід погодитись і з аргументом на користь унії І. П. Крип'якевича. «За унію, – пише він, – промовляло також те, що польська держава мусила б змінити своє ставлення до української церкви» [37, с. 99].

Продуктивний діалог між католиками та православними за участі українського дипломата Костянтина Острозького почався ще на початку 1580-х років. З католицької сторони в ньому брали участь прямі представники Риму в Речі Посполитій – варшавський нунцій Альберто Болоньєті та папський легат Антоніо Посевіно. Православних репрезентував сам Острозький.

Згідно з повідомленнями нунція, князь не виявляв бажання навертатися в католицьку віру, а був схильний радше до унії між православ'ям і католицизмом. У розмовах з Болоньєті він навіть виявив готовність до переговорів з папою та константинопольським патріархом; якщо ж патріарх буде неприхильний до унії, Острозький був готовий вести цю справу сам. Природньо, що такі дії з боку впливового патрона православ'я мали б залучити до унійного процесу цілу київську митрополію.

На початку 1590-х років. в українських землях пропагували принаймні дві програми церковної унії. Одну представляв відомий у Речі Посполитій публіцист та громадський діяч Станіслав Ореховський (Ожехівський) – за народженням наполовину українець – і, частково, католицький місіонер Бенедикт Гербест. Ця програма передбачала об'єднання двох церков на основі рівності. Автором іншої програми були папський легат Антоніо Посевіно та Петро Скарга. Ця програма передбачала повне підпорядкування православної церкви Папі. Тоді як першу програму надихав еклезіальний універсалізм, гуманістична ідея рівності всіх християн, друга була продуктом контрреформаційного мислення Сходом [50].

Зрештою рішення Берестейського собору 1596 р. поклало початок занепаду православної церковної ієрархії. Уніатство та полонізація швидко охоплювали нові верстви українського населення.

Берестейська унія викликала гостру опозиційну реакцію, про що свідчили виступи православних на сеймах і сеймиках, а також твори

письменників-полемістів, які набули чіткої антикатолицької спрямованості. Помітно активізувалася діяльність братств, але найбільшу небезпеку влада становила нова громадська сила – козацтво.

Вже під час повстання на чолі з Северином Наливайком козаки брали участь у боротьбі з ворогами православ'я. Вони погромили маєтки прихильників унії – луцького старости Олександра Семашка та Яроша Терлецького.

Берестейська унія 1596 р. не могла не вплинути на козацтво, що значно посилило свій вплив на суспільне та духовне життя України. Саме після оголошення Берестейської унії, як зазначають вчені, розпочався новий етап розвитку українського козацтва. Цей етап характеризувався його «оселенням», тобто масовим вступом до козацьких лав селянства та міщанства, яке, і ми могли бачити це з попередніх розділів, просто не знаходило для себе іншого виходу на землях, де швидкими темпами впроваджувалися ідеї уніатства.

Негативне ставлення козаків до унії посилював і той факт, що польська шляхта вважала православ'я нижчою релігією та завдавала усіляких утисків щодо спорудження храмів, культових богослужінь «людям грецької віри» тощо.

Після Берестейського собору митрополит Михайло Рогоза, який прийняв унію, намагався підкорити Києво-Печерський монастир. Архімандритом його був супротивник уніатства Никифор Тур. Спроба Рогози силою опанувати окремі монастирські майна не увінчалася успіхом. На допомогу Никифору Туру прийшли «наливайки», тобто козаки, і вигнали митрополитого управителя Гурія Островецького із сіл, підпорядкованих монастирю.

У виписці з оршанської гродської книги від 14 жовтня 1599 р. міститься заява уніатського митрополита Іпатія Потія щодо дій киево-печерських ченців, які спільно з міщанами і козаками не допускали ввести його у володіння селами, які належали Печерському монастирю. Окремі локальні антиунійні виступи в різних регіонах України траплялися і в наступні роки.

Яскраво проявилась солідарність козацтва з духовенством у справі захисту православ'я навесні 1610 р., коли митрополит Іпатій Потій намагався підкорити собі київські церкви та схилити місцеве духовенство до унії. З цією метою він прислав до Києва намісника Антонія Грековича, але там православ'я почувало за собою озброєну силу козацтва.

На сеймах Волині, Київщини, Галичини неодноразово ставилося питання про свободу православ'я, але на їх резолюції у Варшаві тривалий час не зважали. Лише 1618 р. ухвалою сейму декларувалося право на віросповідання людей «релігії грецької». Тут же відзначалося, що остаточно означена проблема вирішуватиметься на наступному сеймі.

Пояснити таке «лояльне» ставлення уряду Речі Посполитої до іновірців можна, тільки з'ясувавши ситуацію. Ще в 1617 р. король Владислав у гонитві за російською короною організував експедицію до Москви, але незабаром сам опинився у скрутному становищі. Тоді Сигізмунд III вкотре звернувся по допомогу до козаків. Однією з умов, які поставив гетьман Петро Сагайдачний перед королем за московський похід, було поновлення православ'я в Україні. Експедиція закінчилася підписанням вигідного для Речі Посполитої Деулинського перемир'я 1618 р., але офіційної оцінки участі в ній запорожців на сеймі 1619 р. не прозвучало. Вирішення питання свободу православ'я було відкладено на майбутнє [61].

Щодо історичної перспективи, то греко-католицька церква витримала тяжкі випробування і стала, по суті, єдиною силою, що захистила від ополчення і зберегла національну свідомість західних українців.

Поділ межі XVI – XVII ст. української церкви на два ворожі табори – уніатів та православних – ще більше послаблював національний опір бездержавного народу, покинутого до того ж своєю аристократією. Виняток становив князь К. К. Острозький, який багато зробив для освіти народу.

Протистояння стало жорстокішим, коли до нього приєдналися козаки. Ця боротьба неминуче послаблювала як уніатів, так і православних, роблячи обидві сторони «податним підґрунтям для експансії обох історичних сусідів».

З другої половини XVI ст. на українських теренах починає відроджуватися ідея державності. Магнатсько-князівська опозиція на чолі з князем Острозьким прагнула створити таку федерацію свідомих українських, польських та російських князівств, де, з одного боку, влада належала б аристократії, а з іншого – переважали православні князівства. Острозький, як відомо, підтримував тісні зв'язки Польщі з князем А. Курбським та інші представниками російської боярсько-княжої опозиції Івану Грозному. Проте соціально-політична програма аристократичної опозиції не відповідала новій епосі, ставала анахронізмом. Все це також спонукало її до угоди з польськими магнатами і, нарешті, змінити національні інтереси.

Найкращі представники середньої та дрібної української шляхти теж протестували проти національно-релігійного гніту. Частина шляхти дедалі більше зближалася з козацькою старшиною, формуючи єдину шляхетсько-старшинську опозицію польській владі [18].

Отже, наприкінці XVI ст. ситуація в релігійному плані сильно не змінилася, українці все так же потерпали від полонізації та окатоличення. Вирішити цю ситуацію повинна була церковна унія, яка могла би стати компромісом між православними та католиками. Та цього не сталося, не всі прийняли унію доброзичливо, до того ж, на православних і надалі чинився тиск, тільки в цьому випадку вже зі сторони католиків та уніатів. В цей момент на порятунок православ'ю прийшло козацтво, як могутня військово-політична сила, з якою польська влада змушена була рахуватися, принаймні напередодні важливих військових походів.

Розділ 2. Військо Запорозьке в ролі захисника українського православ'я у першій чверті XVII ст.

2.1. Підтримка запорожцями православної церкви у публічному просторі Речі Посполитої

Наступ католицизму на православ'я, проголошена Берестейська унія та особливості суспільно-політичного та релігійного життя на українських територіях у першій чверті XVII ст. зумовили активну полеміку в середовищі інтелектуальної еліти. Козацтво, як соціально-військова сила, яка дедалі нарощувала свої потуги та авторитет не могла залишатися осторонь цих процесів та поступово ставала важливим чинником, який впливав на релігійні процеси тодішньої Речі Посполитої.

Насамперед треба відзначити, що головні положення державної програми українських православних інтелектуалів часів формування козацької державності оберталися довкола теорії Києва як «Богоспасаємого граду», Другого Єрусалима. У практичному сенсі церковний ідеал державності окреслювався взаємостосунками «народу руського», тобто політичної нації, та правителя.

В якості «народу руського» визначалась позастанова етнічно-конфесійна спільнота, яка виступала носієм суверенітету. В якості володаря розумівся захисник народу, віри й церкви, наділений всією повнотою політичної влади, але підконтрольний ідейному керівництву церкви та міркуванням блага підданих. При цьому цей володар в уявленнях церкви був скоріше суспільним станом, ніж особистістю. На роль такого володаря якнайкраще було придатне козацтво, чим і було зумовлене активне зближення козацької та православної еліти наприкінці XVI – на початку XVII ст. [58, с. 49].

В українській літературі XVI-XVII ст. ця тема активно обговорювалася. С. Копистенський відстоював право козаків на участь у вирішенні державних

та церковних питань. Й. Борецький розглядав козацтво як силу, здатну захистити та відстояти інтереси українського народу [50].

У такій концепції відносини між державою та церквою набули особливої ваги. Церква затверджувала своє право як на духовне лідерство, а й у політичне керівництво у державі. Особливо активно ця ідея звучала у діяльності Петра Могили та мислителів його кола. Як важлива політична умова реалізації цієї ідеї обґрунтовувалося створення Київського патріархату.

У варіанті, розробленому уніатськими ієрархами та частиною православної шляхти, передбачалося підпорядкування Київського патріархату папі Римському. Митрополитом Київським Петром Могилою та його науковим гуртком передбачалося створення Київського патріархату як повністю самостійного та підпорядкування йому як православних, так і уніатів на території України та Білорусі [58, с. 50].

Та плани православних ієрархів не завжди збігалися з баченням козацтва на державність. Маючи власні станові інтереси, запорожці мали й своїх улюбленців серед представників кліру. За словами С. Плохія, воно потребувало такої релігії, яка б забезпечувала право на постійне протистояння з польською владою, оскільки вимоги козацтва стосовно соціально-політичного та правового статусу були далеко незадоволені [50].

Тим часом становище українського православ'я було незавидним. Перші два десятиліття після укладення Берестейської церковної унії в історії Київської православної митрополії можна охарактеризувати як період виживання. Після того як польський уряд визнав рішення Берестейського уніатського собору, православна церква опинилася поза законом. Її проповідники – єпископи Гедеон Балабан та Михайло Копистенський, як власне, і саме існування церкви, не визнавалися королівською владою. Головною опорою православ'я в цей момент стала українська шляхта (при збереженні ролі зорганізованого братства міщанства), а головним засобом протистояння унії – сеймова боротьба.

В умовах майже повної відсутності власної ієрархії в українському православ'ї значно зросла роль монастирів та їхніх архімандритів. Монастирі, що мали фінансові можливості й високий моральний авторитет, стали центрами боротьби за права православної церкви. Саме тому боротьба за збереження за православними Києво-Печерського монастиря та обрання його архімандритом Єлисея Плетинецького набула великого розголосу в перше десятиліття XVII ст. і привертала увагу королівської влади, папського нуція та православної шляхти на чолі з князем Костянтином Острозьким [36, с. 98].

У 1598 р. в Луцьку відбувся з'їзд волинського нобілітету, на якому було прийнято заяву на ім'я короля і Сенату. Члени шляхетського зібрання в урочистій формі дали згоду на унію і закликали державних мужів Речі Посполитої підтримати з'єднання та не брати до уваги протести православних. Заяву підписало 40 осіб, в тому числі князь Юрій Чарторийський, волинський каштелян Михайло Мишка, овруцький староста Аврам Мишка, луцький підстароста Якуб Лисаковський та ін.

Невдалі спроби ліквідувати унію на сеймах, а також поступове поширення з'єднання у середовищі нобілітету змушувало лідера православних Волині князя Костянтина Острозького йти на тісніший союз із протестантами. Досягти його було неважко – протестанти також шукали союз із православними. Саме вони запропонували об'єднаний з'їзд представників духовенства по обидва боки для з'ясування спірних богословських питань.

Таким чином вони намагалися створити антикатолицький союз, а в перспективі сподівалися досягти «унії» православної та низки протестантських церков Речі Посполитої. Реалізація цього плану несла пряму загрозу і так ослабленій Православній Церкві, оскільки відчиняла двері протестантської агітації серед православних віруючих. Однак, князь Костянтин Острозький, який давно був під сильним впливом протестантів, на це не врахував [9, с. 14].

За словами О. Кучерука, Берестейський собор утворив парадоксальну ситуацію, коли православна церква стала церквою без ієрархії, а уніатська –

церквою без вірних. Юридично православна церква опинилася поза законом, будучи позбавленою легального статусу, вважалось, що її не існує, а стосовно тих єпископів, священників і мирян, що не хотіли переходити в унію, вживалися примусові заходи.

Наступні десятиліття православна церква намагалася через сеймову діяльність досягнути поновлення прав церкви. Сеймова конституція 1607 р. та відповідний королівський привілей на її основі дозволив домогтися на сеймі 1609 р. юридичного визнання православної церкви. Тим самим влада визнала православних єпископів, які не прийняли унію. Це були Львівський єпископ Єримія Тисаровський, обраний на місце померлого 1607 р. Гедеона Балабана та Перемишльський – Михайло Копистенський.

Після смерті Михайла Копистенського 1610 р. церква залишилася з одним Львівським єпископом Єремією Тисаровським, у разі смерті і цього владики вона, втративши ієрархів, фактично перетворилася на пресвітеріанську церкву, наслідки чого не важко передбачити [40, с. 119].

Як новий соціальний шар, козацтво боролось за свої права в опозиції до державної влади і могло розраховувати на розуміння та підтримку лише з боку опозиційної церкви. Уніати з їхньою повною залежністю від уряду та лояльністю до нього на цю роль зовсім не підходили. Важливим чинником у виборі було те, що рідні козацтву «креси» стали на початку XVII ст. притулком для витісненого з Галичини православного духовенства. Дві опозиційні групи зійшлися разом і знайшли притулок від уряду у віддаленому від головних центрів польської влади Наддніпрянщині.

Напередодні у боротьбі проти настання унії православне духовенство давно (ще з часів перед Берестейською унією) та успішно спиралося на підтримку православної шляхти та міщанства. У Києві 1610 р. делегатом уніатського Митрополита Іпатія Потія Антонієм Грековичем робилася спроба підпорядкувати собі православне духовенство [50]. Він залучав православних навіть у суд, що викликало обурення православної громади та козаків [27, с. 30].

Звісно, це спричинило до рішучого спротиву православного духовництва, яке також мобілізувало на свій захист шляхту й міщан. Об'єктом їхньої пропаганди, цілком природно, стало також місцеве українське козацтво – елемент, практично відсутній в інших «гарячих точках» Берестейських релігійних конфліктів. Козаччина жваво відгукнулася на цей заклик і приєдналася до традиційних захисників православ'я.

Київські події 1610 р. є найдавнішим відомим виявом свідомого втручання козацтва в релігійну боротьбу в Україні та показником їхньої орієнтації у цій боротьбі. У Києві козацтво втручалось в релігійну боротьбу вже не за бажанням прислужитись своєму старому патрону – князю Костянтину Острозькому, як це було за часів Наливайка, а керуючись власними інтересами та розрахунками. Козаки долучилися до релігійної боротьби саме тоді, коли уряд залежав від їхньої вірності як ніколи, і коли ймовірність репресій була мінімальною.

Київські події були, судячи з усього, не ізольованим епізодом, а частиною ширшої практики участі козацтва у релігійному житті загалом та у релігійному конфлікті зокрема. У протестації 1610 р. козаки стверджували, що вони, як сини Східної Церкви, дбають про храми Божі, підтримують їх і прикрашають прикрасами [50].

Прагнення захищати давню православну релігію звучало і в листі запорізького гетьмана Григорія Тискіневича до київського підвоеводи Михайла Холоневського від 29 травня 1610 р.: «За нашу церкву східну» [1, с. 66].

Тут же містилося попередження: якщо уніатський намісник не зречеться свого наміру, буде здійснена розправа над ним. Цей організований виступ українського козацтва та православного духовенства змусив Антонія Грековича та його покровителя Іпатія Потія відступити.

Невдовзі до Києва приїхав православний єпископ Неофіт. Спираючись на підтримку козаків, він висвятив кількох священників київської єпархії. Архімандрит Печерського монастиря Єлисей Плетенецький у 1613 р. з

допомогою козацтва повернув великі маєтності, захоплені раніше уніатами. Через три роки король Сигізмунд III підтвердив права Печерського монастиря на ці землі.

На сеймах Волині, Київщини, Галичини неодноразово ставилося питання про свободу православ'я, але на їх резолюції у Варшаві тривалий час не зважали. Лише у 1618 р. ухвалою сейму декларувалося право на віросповідання людей «релігії грецької». Тут же відзначалося, що остаточно означена проблема вирішуватиметься на наступному сеймі.

Пояснити таке «лояльне» ставлення уряду Речі Посполитої до іновірців можна, тільки з'ясувавши ситуацію. Ще в 1617 р. королевич Владислав у гонитві за короною Московії організував експедицію до Москви, але незабаром сам опинився в тяжкому стані. Сигізмунд III вкотре звернувся по допомогу до козаків. Однією з умов, які поставив гетьман Петро Сагайдачний перед королем за московський похід, було поновлення православ'я в Україні. Експедиція закінчилася підписанням вигідного для Речі Посполитої Деулинського перемир'я 1618 р., але офіційної оцінки участі в ній запорожців на сеймі 1619 р. не прозвучало. Вирішення питання свободу православ'я було відкладено на майбутнє [61].

Важливим показником серйозного та міцного інтересу козацтва до релігійних справ був також відомий факт козацького патронату над Трахтемирівським монастирем. Згідно з документами 1618 р. гетьман, полковники та все військо були засновниками та спонсорами цього монастиря. У 1618 р. загроза військового бунту, що походила від козаків, змусила польський сейм принаймні побіжно повернутися до справи заспокоєння «грецької релігії». Де була перша така спроба з часу віленських подій 1609 року і перше обговорення релігійної справи, спровоковане діями не шляхти чи міщанства, а саме українського козацтва.

Тим, що робило польську владу уважнішою до настроїв козаків, була їхня готовність застосувати силу задля задоволення своїх вимог. У 1618 р. козаки таки поквиталися зі своїм давнім ворогом Антонієм Грековичем. Його

схопили у власному будинку та втопили в Дніпрі біля Видубицького монастиря. Козацтво забезпечило церкву своєю збройною підтримкою, яка в роз'їденій князівським і шляхетським свавіллям Речі Посполитій значила не менше, ніж сеймові постанови та королівські універсали. За допомогою козацтва православні, принаймні на «кресах», могли відповісти силою на силу й насильством на насильство, яке застосовував проти них уряд з ініціативи їхніх уніатських опонентів. Силова підтримка козаччини вберігала православне духовництво в Придніпров'ї від неминучих репресій з боку уряду, але також скеровувала і без того жорстке протистояння православних та уніатів у бік дедалі більшої ескалації конфлікту [50].

З постаттю Петра Конашевича-Сагайдачного зв'язані дипломатичні зусилля щодо правового утвердження дніпровської вольниці, визнання до певної міри її самостійності з боку Речі Посполитої. Саме з його іменем слід пов'язувати піднесення авторитету Війська Запорозького, що давало останньому змогу підносити свій голос за політичні та національні права українського народу.

Своїм союзом з духовними та світськими колами української інтелігенції, активною участю в сучасник йому церковно-національних процесах Сагайдачний здобув незвичайну вдячність і повагу, вкрив себе безсмертною славою в очах українського суспільства [63, с. 94].

У 1615 р. запорізькі козаки гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного вступили до православного Київського Богоявленського братства, чим маніфестували підтримку релігійних інтересів «народу руської віри східної», яка асоціювалася з формально відсутньою православною церквою. До і після цієї символічної події козаки неодноразово демонстрували свою підтримку, майже завжди із застосуванням агресивної сили, що в умовах паралічу у Речі Посполитій судовій виконавчій службі виявляло свою ефективність.

За взірцем інших братчиків (члени Львівського Успенського, Луцького Хрестовоздвиженського й інших братств систематично втручалися в справи православного кліру, посилаючись на привілей ставропігії, чим, до речі,

підштовхували православних єпископів до унії з католицизмом) козаки активно долучалися до вирішення церковних питань, а з огляду на їхню фанатичну й прямолінійну віру такі втручання неодноразово закінчувалися конфліктами.

Козацька участь у релігійних справах посунула на узбіччя громадсько-церковного життя традиційних покровителів церкви – шляхтичів – і впродовж 1620-х рр. створила цілу низку незручностей самому кліру. У 1620 р. верхівка київських церковників-традиціоналістів («неприєднаних») пішла на прямий союз із козацтвом, використавши його силу для відновлення православної ієрархії [33].

За втручання в релігійну боротьбу на боці старої православної Русі виступали заможні прошарки козацтва. Піднявши прапор захисту православ'я, козаччина торувала собі шлях до вступу в «клуб» традиційної еліти руського суспільства - князівства та шляхти, які з кінця XVI ст. активно боролися проти унії. Захист православної церкви та допомога в цій справі з боку козаччини могли стати, і згодом таки стали для неї перепусткою до цього соціально ексклюзивного клубу [50].

Отже, після проголошення Берестейської унії польська влада використала її як можливість наступу на православ'я. Хоча насправді унія була покликана об'єднати населення православного та католицького віросповідань. Українське православ'я знаходилося у вкрай важкому стані, коли на його захист стало козацтво. Воно використало цей момент як можливість приєднатися до клубу суспільно-політичної національної еліти та вийти з тіні суто військової сили. Яскравими прикладами, коли козацтво ставало на захист православ'я у публічному просторі Речі Посполитої, стало внесення питання православної церкви в переговорні процеси з польською владою та підтримка П. Сагайдачним та козацьким військом Київського братства.

2.2. Участь Війська Запорозького у відновленні вищої ієрархії української православної церкви у 1620 р.

На початку 20-х років XVII ст. козацтво перейшло до більш активної позиції щодо захисту православного духовенства. Участь козацтва у висвяченні єрусалимським патріархом Теофаном восени 1620 р. православних єпископів є однією з найбільш показових тем у цьому плані.

Історія була пов'язана із перебуванням на території України єрусалимського патріарха Теофана. У 1618 р. через Кримське ханство прибув Московію, де наступного року висвятив нового московського патріарха, батька царя Михайла – Філарета (Романова).

На початку лютого 1620 р. він ще був у Москві, де тоді знаходилося козацьке посольство, але про якісь контакти між Теофаном та козаками саме на той час нічого точно не відомо. У березні того ж року Теофан дорогою з Москви прибув до України, де в Києві його дали притулок київські братчики та ченці Печерської лаври. Польський уряд підозрював у патріарху турецького шпигуна та московського агента, а патріарх, який, очевидно, боявся арешту, тримався одних лише контрольованих козацтвом територій.

До певного часу діяльність Теофана не відрізнялася від поведінки інших східних ієрархів, які здебільшого збирали в Україні «милостини» і продавали ставропігійні грамоти. Проте згодом ситуація змінилася. Місцеві православні вимагали від Теофана допомогти їм у впорядкуванні місцевих церковних справ.

13 серпня 1620 р. Теофан звернувся до вірян у Короні та Великому князівстві Литовському із закликом обрати собі єпископа. Висвята, однак, навряд чи входила в первинні плани патріарха. У жовтні Теофан покинув Київ і мав прямувати до Кам'янця-Подільського, а звідти - до молдавського кордону. Але до Білої Церкви надійшли новини про невдалу Цецорську битву, тож патріарх мусив залишитися в Білій Церкві під опікою козацького полковника Богдана Кизима [27, с. 31].

П. Сагайдачний брав найактивнішу участь у нарадах православних щодо відновлення церковної ієрархії. Слово гетьмана, за яким стояло Військо Запорозьке, було вагомим. Однак єрусалимський патріарх побоювався висвячувати православних архієреїв, адже влада вбачала у ньому потенційного турецького агента. Приміром, коронний гетьман С. Жолкевський уважав, що патріарх Феофан вирушив у подорож до Московії лише заради того, щоби за вказівкою зі Стамбула, налаштувати тамтешній уряд проти Речі Посполитої. Саме тому він і вирішив добиратися до московської столиці «незвичною дорогою» – «через Орду» (патріарха цілий рік утримував у Бахчисараї кримський хан).

Тобто за логікою коронного гетьмана, виходило, що такий маршрут є нічим іншим, як «шпигунською стежкою». Викликало підозри С. Жолкевського і те, що патріарх надовго перебуває у Києві – про це він 23 липня 1620 р. писав київському воєводі. Відтак С. Жолкевський був рішуче налаштований заарештувати Феофана. Проте на заваді цьому стояло козацтво [53].

Феофан мав повноваження від Константинопольського патріарха справлятися з усіма негараздами, що існували в церквах, належних до Константинопольського патріархату, і, таким чином, міг висвячувати ієрархів у межах Київської митрополії. Цим візитом Єрусалимського патріарха вирішила скористатися запорізька старшина на чолі з гетьманом П. Сагайдачним.

З усіх тодішніх керівників запорізького козацтва П. Сагайдачний вирізнявся широким політичним та культурним світоглядом. Він навчався в Острозі і був, на той час, людиною добре освіченою. У 1615 р. вступив разом із усім Кошем Запорозьким до Київського Богоявленського братства, що мало важливе значення для поєднання православного та козацького рухів. Але головний крок у цьому напрямі було зроблено під час приїзду патріарха до України.

Козацький загін зустрів патріарха у Путивлі та під своєю охороною доставив до Києва, де зібралися представники чорного та білого духовенства з багатьох українських та білоруських єпархій. На спеціальній нараді в присутності патріарха вони висунули думку про посвяту нової ієрархії, але патріарх поставився до неї з певним застереженням, не наважуючись піти на цей крок без відома, а тим більше всупереч бажанням державної влади. І тоді ініціативу вкотре взяли до рук представники козацтва [27, с. 31].

Теофан, мабуть, не хотів робити висвячення, боючись польської влади, але прохачі, і насамперед козацтво, наполягали на своєму. Схоже, козаки навіть вдалися до своєрідного шантажу. У протестації Йова Борецького ці аргументи «людей рицарських» передано в такий спосіб: «Не був би патріархом, не був би добрим пастирем, не був би намісником Христа і апостолів, якщо б не посвятила твоя святість народові руському митрополита і єпископів, особливо, коли знайшов нас гнаними і без пастирів, і ми навіть боїмося (говорили), щоб за цей спротив (by сіє спас) не вбив тебе на дорозі цієї подорожі во ім'я Христа який лютий звір». Якби патріарх залишився без козацької протекції, про яку говорить «Протестація», він легко міг стати татарською здобиччю під час подорожі до Молдавії. Патріарх мусив обирати і зробив свій вибір на користь козаків [50].

У жовтні 1620 р. за участю двох інших східних ієрархів – митрополита Софійського Неофіта і єпископа Страгонського Аврамія – патріарх Теофан висвятив ігумена Михайлівського Золотоверхого монастиря Й. Борецького на митрополита Київського та Галицького й шістьох ієрархів у сан єпископів. Ця подія мала велике значення для православних [27, с. 32].

«І те, що не вдавалося досягнути заходами публіцистів і богословів, політичних діячів і релігійних агітаторів, ліпших сил духовних і світських сучасної України й Білорусії, – стверджував видатний український історик М. Грушевський, – було здобуто завдяки тому, що справу взяло під охорону своєї шаблі «низове рицарство». Козаччина вступила в нову добу свого існування, віддавши незмірно важну послугу релігійному (а з тим і

національному) українському життю і включивши від цього часу в свою програму – цілком свідомо – службу національним потребам українським у їх релігійній формі» [23].

Київ став осідком православного митрополита, а уніатський митрополит і надалі перебував у білоруському місті Навагрудку. Нову ієрархію висвятили без згоди влади, і польський король її так і не визнав, видавши навіть накази заарештувати нових єпископів. Лише завдяки втручання козаків дію цих наказів було призупинено [27, с. 32].

Іншою важливою справою, що стосується питання легітимності новопосталої ієрархії, було оскарження урядом та уніатами права патріарха Теофана висвячувати єпископів за межами канонічної території єрусалимського патріархату. Православні постійно наголошували, що Теофан мав відповідні повноваження від Константинополя, а Борецький у протестації з 1621 р., хоч і писав про константинопольського патріарха як «пастиря всієї Русі», також розвивав ідею про спільну юрисдикцію східних патріархів. У протестації, зокрема, наголошувалося: «Теофан, Єрусалимський патріарх, один із всесвітніх пастирів та вчителів цієї Русі, зі своїми колегами, трьома патріархами, з давніх-давен духовна перевага і влада над цим народом, як своїми вівцями, мав і має».

Козацький загін під проводом Сагайдачного супроводжував Теофана в молдавський кордон. Перед від'їздом до Молдавії Теофан благословив козаків на війну з Туреччиною, закликав їх захищати православну віру.

У 1620 р., як і в попередніх київських подіях 1610 р., козацтво виявилось найрадикальнішою та найрішучішою силою, чия військова потуга забезпечила успіх цілої справи. Козаччину, звісно, «загітували» та залучили до релігійної боротьби, але зробили це не 1620 р., а набагато раніше, і аж ніяк не всупереч її волі. Йов Борецький та інші нововисвячені ієрархи цілком слушно зауважували в «Протестації» [3], що козаки були добре поінформовані про переслідування православних на Русі, бо до них збиралися вихідці з «різних повітів, міст і сіл». Немає також причин сумніватися в наведеній Борецьким

історії про те, що коли київський римо-католицький єпископ зайшов до вівтаря в церкві Печерського монастиря, цей факт обговорювали на козацькій раді на Запоріжжі, і він спричинив протести козаків [27, с. 33].

Попри внутрішні конфлікти та боротьбу за лідерство між Бородавкою та Сагайдачним, серед козацтва існував консенсус щодо втручання в релігійну боротьбу на захист «грецької релігії». Листи Якова Бородавки, які нещодавно опублікував Юрій Мицик, підтверджують пряму причетність самого гетьмана до справи висвячення нової ієрархії.

У березні 1621 р. в листі до короля з Запоріжжя (Сагайдачний у той час мав бути ще з патріархом) Бородавка просив затвердити привілесм давні права «старожитної грецької віри» та «духовних наших», посилаючись на військові заслуги козацтва. Березнем 1621 р. датовано інструкцію Війська Запорозького (фактично Бородавки) козацьким послам до короля з наказом вимагати визнання нововисвяченої ієрархії [45, с. 112].

Другу спробу виїхати з України патріарх вчинив на початку 1621 р.; приблизно в 20-х числах лютого він прибув у Сороки, де Петро Сагайдачний, який на чолі козацького загону супроводжував патріарха, передав свої охоронні повноваження молдавській владі. Однак після цього сталося передбачуване: подорожніх у районі Кілії або Ізмаїла захопив турецький воєначальник Гусейн-паша, з наказу якого було страчено всіх, хто супроводжував патріарха, майно захоплено, а самого Теофана невідомо куди поділи [55, с. 221].

Якщо козаки взяли під свою опіку справу висвяти нової ієрархії після того, як дізналися про Цецорську поразку й припустили, що за умов військової небезпеки уряд пробачить їм будь-що, то вони не помилилися. Річ Посполита справді була тоді перелякана й розгублена. Нова війна з Туреччиною була неминуча, і король негайно потребував козацького війська, щоб зупинити турецьку армію на кордонах Речі Посполитої.

По козацьку підтримку з Варшави посилали вже восени 1620 р., але гетьман Бородавка відмовився тоді мобілізувати козацьке військо,

посилаючись на те, що запізно дістав королівського листа та вказуючи на незручність воєнного походу взимку. Король намагався не робити через це конфлікту з козащиною та діяти дипломатично.

Для впливу на козацтво намагалися навіть використати патріарха Теофана, якого пізніше звинуватили у шпигунстві на користь султана. Від патріарха вимагали благословити козаків на війну з Туреччиною, що він зробив перед своїм від'їздом з України. Коли до Варшави дійшли чутки про посвяту нової ієрархії, то тоді король видав універсали лише проти патріарха та нових володарів, забороняючи допускати їх на їхнє нове панування. Козаки ж зараз принаймні формально перебували «поза підозрами». Їх намагалися не торкатися не лише королівська влада, а й уніатські полемісти. Водночас православна сторона повністю використала козацьку підтримку для легітимації нової православної ієрархії [50].

Окремо слід зазначити, що під час втрати власної державності єдиною загальнонаціональною структурою українського народу була православна церква, і саме належність до православної церкви та віри впливала на вироблення та кристалізацію нових державних планів [40, с. 122].

Козацтво сприйняло справу нової ієрархії як власну, і присутні на раді присягнути стояти на смерть за «грецьку віру». Атмосфера на раді була досить войовничою і відверто ворожа уряду. Козаки погодилися виступити на захист Речі Посполитої у новій війні з Туреччиною, але тільки тоді, коли будуть виконані їхні вимоги, а однією з головних вимів було заспокоєння «грецької релігії» та визнання нової ієрархії.

Значення релігійного елемента у новій політиці козацтва щодо уряду позначилося складі козацької делегації до короля. Її очолили: від козаків Сагайдачний, а від духовенства – колишній ігумен козацького Трахтемирівського монастиря, а тепер єпископ володимирський Ізекїл Курцевич.

Про те, що козаки не жартували, а готові були відстоювати свої вимоги з шаблею в руках, вони дали знати звичним їм способом. Замість йти на

об'єднання з головними військами Речі Посполитої степом на Білгород і Тягиню, як вимагала від них польська влада, вони вирушили на волость. У Білій Церкві вони продемонстрували свою новонабуту релігійність, здійснивши перший відомий в історії козацтва єврейський погром. Розтягнувшись фронтом від Прип'яті на Півночі до Бару та Кам'янця на Півдні (тобто захопивши своїм «волоком» майже всю Україну того часу), вони збиралися зупинитися лише під Луцьком, де мали очікувати повернення своєї делегації від короля. Ксьондз Оборницький, який був присутній на раді в Сухій Діброві, відчувши силу неконтрольованої козацької стихії, попереджав про загрозу селянської війни, яку він бачив за лаштунками релігійного конфлікту: «Охорони, Боже, тутешніх катотиків, малочисельних і плохих! Нема куди тікати; всі нас облишили».

Як показало посольство Сагайдачного та Курцевича до короля, влада, намагаючись повернути на свій бік козаччину, воліла дивитися поблажливо на козацькі «вибрики». Водночас, вона була не готова поступитися унією або визнати нову ієрархію.

З тих неповних даних, які дійшли до нас про прийом козацької делегації, випливає, що виконання універсалів проти знову висвячених єпископів було припинено після того, як Курцевич покаявся перед королем у порушенні королівського права патронату. Знаки майбутнього порозуміння були досить обнадійливими, і Сагайдачний був задоволений результатами посольства, але королівська влада дала обіцянки лише під тиском обставин, і не вважала, що вони її з чимось пов'язують.

Восени 1621, відразу після досягнутої з козачою допомогою перемоги під Хотином, уряд відновив війну проти ієрархії. Хоча козацтво надалі вимагало виконання своїх вимог, у тому числі й релігійних, золотий випадок для православної церкви було вже втрачено. Нові козацькі вимоги було складено у степу під Хотином. Нові петиції називалися «прохання за криваві, у всьому християнському світі славні та всьому язичництву очевидні заслуги». Вимоги релігійного характеру були сформульовані дуже загально та

невизначено, і вони зводилися до заспокоєння «грецької релігії» та збереження раніше вольностей.

Однак королівська інструкція стверджувала, що як раніше козаків ніхто не переслідував у справах релігії, так і надалі цього ніхто не робитиме. Головною проблемою, яку тепер намагався вирішити уряд, було не те, як зібрати та залучити козацтво на свій бік, а як його позбутися та розігнати якнайшвидше, оскільки Річ Посполита не мала грошей, щоб розплатитися за козацьку службу.

Хотинські петиції стали важливою, але тимчасовою поразкою Борецького у його боротьбі за вплив на козацтво. Після Хотіна, коли більшість козацьких вимог так і не було задоволено, козацтво повернулося на Подніпров'я ображене урядом і королем і дуже віддане пропаганді православних ієрархів [50].

Урядові посланці подякували запорожцям за участь у Хотинській кампанії, але гроші пообіцяли виплатити після зведення козацького реєстру до 3 тисяч людей із 40 тисяч, які захищали Річ Посполиту від турецької агресії. Усі інші повинні повертатися до попередніх господарів, до того ж комісари мали стежити, щоб козаки «не йшли полицями і волостям не грали». Вводився облік записаних на королівську службу із зазначенням імені, прізвища, місця проживання та навіть координат розташування будинку. Чиновники запевняли також про недопущення релігійних утисків щодо козаків, залишивши без відповіді питання унії.

Фактично козацькі військові заслуги перед державою не були оцінені. Навпаки, комісари намагалися зберегти реєстр у попередніх рамках і закріпити за поліцейськими функціями, що перебувають на королівській службі. Тому в наступні роки спостерігалось помітне напруження у відносинах реєстрових з урядом. Іноді протистояння переростало у військові конфлікти [59, с. 47].

Перед сеймом 1623 р. під Києвом відбулася велика козацька рада, на якій козаччина підтвердила раніше задекларовану готовність боротися за ліквідацію унії. Вимоги козацьких послів у релігійній справі та погрози, що,

як не буде заспокоєно «грецьку релігію», то може дійти до козацької ребелії, змусили короля піти на створення комісії з сенаторів і депутатів сейму для примирення православних з уніятами, але у справі визнання православної ієрархії прогресу не було.

Відмова сейму 1623 р. позитивно розв'язати питання легалізації нової православної ієрархії, а також погіршення ставлення польської еліти до вимог православних після вбивства уніятського архієпископа Йосафата Кунцевича сприяли поширенню в київських колах безнадії щодо перспектив православної справи. Підтримка козацтвом православ'я дозволила духовенству у відозві на сейм 1623 р. заявити, що православна віра може бути знищена лише разом з «народом руським» [50].

Після смерті П. Сагайдачного у квітні 1622 р. вплив козацтва на парламентську боротьбу в релігійній сфері було послаблено. Спроби дипломатичними засобами через сеймові конституції в першій половині 20-х рр. добитися офіційного визнання православної ієрархії так і не увінчалися успіхом.

Цьому, безумовно, сприяла відсутність великих військових кампаній, під час яких Річ Посполита завжди потребувала допомоги українського козацтва. Проте важливою лишалася роль козацтва у внутрішньо-церковних справах, де воно послідовно підтримувало лінію проти будь-яких компромісів на релігійному ґрунті [27, с. 34].

Боротьба українського козацтва за станові права та обстоювання православної віри стали головними чинниками розгортання визвольного руху в Україні наприкінці XVI – першій половині XVII ст. Одночасно йшло формування уявлень про козацтво як символ слави «руського народу». У них український народ урівнювався з іншими європейськими народами, утверджувалося відчуття власної сили, гідності, унікальності та надійності свого історичного фундаменту.

З початку 30-х років козацтво вже позиціонувало себе політичним народом рівноправним зі шляхтою, який мав право на політичну

самореалізацію в межах власної території. У заявах його провідників вказувалося про можливість збройного виступу Війська Запорозького на захист своїх прав у разі нехтування ними [59, с. 58].

Отже, у першій половині XVII ст., український народ був позбавлений державності, а рішення Брестської унії були спрямовані на ліквідацію духовного осередку – православ'я. Гарантом збереження давніх традицій в Україні, в тому числі і «старовинної православної віри», виступило козацтво. Православна віра стала елементом моральної та політичної свідомості запорожців. В цей час важливим став союз православної церкви і козацтва в формі підтримки козацтвом насамперед духовенства у формі братств, монастирів.

Завдяки запорожцям на чолі з П. Сагайдачного вдалося відновити в Україні православну ієрархію, а конфесійний чинник завадив уряду Речі Посполитої перетворити їх на слухняне військо. Втручання козацтва в боротьбу проти засилля католицизму і уніатства сприяло усвідомленню ним своєї ролі та утвердження як нової впливової сили в житті тодішнього суспільства.

Розділ 3. Взаємостосунки української православної церкви та Війська Запорозького під час козацьких повстань 20-30-х рр. XVII ст.

3.1. Співпраця Київської православної митрополії і митрополита Петра Могили з українськими козаками напередодні та під час збройного виступу 1630 р.

Під час місії єрусалимського патріарха Теофана в 1620 р. було висвячено цілу низку українських православних служителів: ігумена Межигірського монастиря Ісає Копинського в єпископа Перемиського. Через кілька днів ігумен Михайлівського монастиря Іов Борецький висвячений на Митрополита Київського, Мелетія Смотрицького – на Полоцького архієпископа, а також єпископа Пінського та Туровського. Але створення окремої Київської митрополії не вирішило всіх проблем у релігійному полі, зокрема протистояння між православними та уніатами.

Союз козаків із православним духовенством викликав небезпідставні побоювання у Варшаві. Папський нунцій Каміло Торрес повідомляв у Ватикані в 1622 р., що подолати схизму дуже важко, оскільки за неї тримається простолюд, що знаходить підтримку у «людей лицарських». «До того ж не можна вдаватися до насильницьких заходів, – скаржився нунцій, – бо крім свободи віросповідання, за яку присягався король, перешкоджають козаки, народ войовничий та сміливий, який стає на оборону її іноді з проханням, іноді із загрозою на вустах. , але завжди зі зброєю в руках». У цій складній ситуації моральна свідомість запорожців зіграла роль духовної опори у протидії асиміляторській політиці уряду Речі Посполитої.

Підтримка козацтвом православ'я дозволила духовенству у відозві на сейм 1623 р. заявити, що православна віра може бути знищена лише разом з «народом руським» [59, с. 66].

Події початку XVII ст. винесли на Київський престол дві сильні, але непримиренні церковні й культурно-освітні особистості: П. Могили й І.

Копинського. Протистояння двох київських митрополитів свідчило про глибоку кризу і занепад православної церкви, тиск сусідніх держав, що й призвело до втрати її авторитету [51].

Історик М. Грушевський про ті події розповідає так: «Протокол поясняє, що згідно з «пунктами» (хоч сього в пунктах не сказано) православним треба буде представити на коронаційний сойм двох кандидатів, з котрих король одного потвердив би своїм привилеєм. А що до того часу трудно було-б зібрати ся такому зіздови управнених виборців, який тепер тут знайшов ся, та й митрополита треба вибрати попереду, аби було кому посвятити владиків, – тому зібрані рішили ся перевести вибір митрополита таки зараз і вибрали першим кандидатом Петра Могилу. При нїм мала зістатись і архимандрія печерська, з огляду на малі доходи митрополії й великі видатки – між иньшими на відновленне митрополітальної Софійської катедри. Другим кандидатом поставлено Михайла Лозку, підстаросту винницького, сина звісної фундаторки київського брацтва» [23].

Третій син молдавського господаря Симеона Могили Петро Могила після смерті батька переїхав разом із матір'ю на західноукраїнські землі. У львівській братській школі він здобув початкову освіту, доповнену у Замоїській академії та, можливо, у вищих школах Західної Європи. Служив у польському війську. У свій час Могила мав намір повернути собі молдавський трон.

Тісно зійшовши з Київським митрополитом І. Борецьким, Петро Могила за його підтримки у 1627 р. прийняв чернецтво в Києво-Печерському монастирі і того ж року був обраний тут архимандритом. За словами низки українських дослідників, завдяки сприянню польського короля Владислава IV, родинних зв'язків з українськими та польськими магнатами та прихильному ставленню до нього шляхти Петра Могила було обрано Київським та Галицьким митрополитом у 1633 р. [18, с.7].

У молодості Петро Могила служив у польському війську, брав участь у битві з турками під Хотином 1621 р., де познайомився з українським

козацтвом та його гетьманом Петром Конашевичем-Сагайдачним. Очевидно, це сприяло переїзду Петра Могили до Києва у 1627 р. За сприяння «козацького митрополита» Іова Борецького Петра Могила було поставлено спочатку архімандритом Лаври, а після смерті 1631 р. Борецького – митрополитом Київським і Галицьким [44, с. 77].

Грунтовну освіту воєводич Петро отримував спочатку у стінах Львівської братської школи, потім навчався у Замойській академії. Частина дослідників вважає, що майбутній митрополит ще навчався у паризькій Сорбонні чи якомусь іншому європейському університеті. Однак, враховуючи той факт, що вже у віці 20-22 років Могила був офіцером польського королівського війська, гіпотеза про його тривале закордонне навчання виглядає малоімовірною.

Після підступного вбивства батька в 1607 р. (Симеона Могила отруїли змовники, серед яких була і його невістка, дружина брата Єремії) Петро Могила мав усі підстави претендувати на успадкування трону після своїх старших братів. Проте, всі сили зосередили на службі Речі Посполитої. Швидкому просуванню по службі сприяла опіка над ним коронного канцлера і великого коронного гетьмана Станіслава Жулковського. А ще Петро Могила через шлюб своїх сестер був присвячений впливовим українським сім'ям князів Вишневецьких та Корецьких.

Як офіцер коронних військ брав участь у сумнозвісній Цецорській битві 1620 р., з якої, на відміну від Жулковського та багатьох загиблих коронних офіцерів і солдатів, зумів повернутися неушкодженим. Наступного року воював із турками під Хотиним.

Геройства українських козаків у Хотинській війні відкрили для Петра Могили невідомий йому до цього козацький народ. А смерть хотинського триумфатора гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного вперше привела майбутнього митрополита до Києва, де він тісно зійшовся із київським православним владикою Іовом Борецьким. Часте відвідування духовного центру Русі підштовхнуло воєвода до прийняття доленосного для нього

рішення – прийняття чернечого постригу. А вже в 1627 р., відразу після прийняття постригу, у тридцятирічному віці Петро Могила був зведений до сану архімандрита Києво-Печерського монастиря [20].

Петро Могила з'явився на культурно-політичному горизонті України в період, коли велись пошуки компромісу між уніатами і православними. 21 березня 1626 р. помер архімандрит Києво-Печерський Захарія Копистенський. У Петра Могили з'явилося бажання посісти його місце. За сприяння митрополита Йова Борецького, йому удалось не тільки зломити впертість печерських ченців та обивателів київського воєводства й отримати від них виборчий лист, а й домогтися, за підтримки впливових польських магнатів, щоб король затвердив його в цьому сані. Наприкінці 1627 р. тридцятилітнього Петра Могили було висвячено в архімандрити Києво-Печерської лаври [14, с. 99].

Здобувши серйозну світську, а згодом й релігійну освіту, Петро Могила був належно сформований для того, щоб не тільки стати одним з найвизначніших організаторів і реформаторів церковної сфери, але й безпосередньо брав участь у духовному і суспільному житті України XVII ст. Під впливом київського митрополита Іова Борецького відбулося формування Петра Могили як особистості, суспільного і релігійного діяча.

У тридцятирічному віці обрання на таку високу церковну посаду здійснювалося чи не вперше. Очевидно, цьому сприяло декілька причин: підтримка І. Борецького і впливових шляхетських сімей, які сповідували православну віру, а також особисте багатство Петра Могили, яке вселяло певні надії на матеріальну підтримку православної церкви [51].

Чимало дослідників дискутували з приводу причин зміни Могилою світського стану на церковний сан. Дослідник С. Голубів стверджує, що в цьому вчинку не було нічого незвичного, навпаки – він був цілком закономірним. Вищі ієрархічні місця давали можливість користуватися багатими монастирськими та єпископськими володіннями. Свого роду це була

дохідна стаття знаті. Дослідник припускає, що Петра Могила керувався не тільки бажанням зробити кар'єру, а й матеріальною вигодою [19, с. 69].

Очолюючи Київську митрополію, Петро Могила запровадив низку нововведень, що внутрішньо зміцнили її. Вони, в основному, ґрунтувалися на таких двох важливих принципах, як зміцнення внутрішньо-церковної дисципліни і виховання нового покоління освічених і авторитетних церковнослужителів, здатних виконувати покладені на них завдання в умовах культурно-ідеологічного протистояння з римо-католиками.

Петро Могила бачив Помісну церкву не частиною Західної, а самостійною, самоуправною структурою, що має з Римом і Константинополем єдність у вірі та патріархальний устрій. Його не влаштовував принцип перехідної моделі не лише у вирішенні богословських питань, але й шляхів об'єднання Церков. Він вважав, що для того, щоб Церква мала право на прийняття незалежних рішень, вона мусить бути самоуправною, а коли вона буде структурним підрозділом іншої Церкви, то її рішення не можуть вважатися легітимними без згоди її вищої владної інстанції. Тому першочергове завдання полягало у створенні патріархату, незалежного від Риму і Константинополя [51]. У своїх планах Могила думав не лише про вплив і незалежність української церкви чи можливе об'єднання з уніатами, а й про широкий євкуменічний рух [52].

Починаючи з 20-х років XVII ст., політичним, культурним та освітнім центром України стає Київ. Саме в цей час рівень науки та освіти в Україні різко знижувався. Скоротилися обсяги друкарства, ліквідовано чимало шкіл, а частину перекладено польською мовою викладання.

Петро Могила прагнув докорінно змінити систему освіти, яка практикувалася доти в українських школах Речі Посполитої. Спостерігаючи за ходом боротьби з польською католицькою ідеологією, він прийшов до думки, що для більшого успіху, спрямованого на захист основ українського культурно-релігійного життя, необхідно запозичити та адаптувати до православної освіти – основи західноєвропейської та польської католицької

науки. Для практичної реалізації цього задуму він вирішив створити в Україні таку школу, яка, залишаючись православною, надавала б освіту за зразками та програмами польських католицьких колегій.

Ставши архімандритом Києво-Печерської лаври, Петро Могила прагнув заснувати школу при монастирі для того, щоб повністю контролювати її, дотримуючись західноєвропейських освітніх традицій з метою підготовки освічених священиків, які змогли би конкурувати з римо-католиками. На той час українське суспільство виявилось морально не готовим до сприйняття освітніх новацій Петра Могили, що й призвело до невдоволення значної частини населення Києва, козаків та пов'язаного з ним духовенства [51].

Важливою була й меценатська діяльність Петра Могили. Важко переоцінити його роль у «фондуванні» та відбудові історичних пам'яток Києва княжої доби. Реставраційна діяльність Петра Могили мала чітке ідеологічне спрямування. Він відновлював не просто стародавній Київ, а Київ часів хрестителя Русі князя Володимира. Образ святого Володимира набув неабиякого значення у полеміці та ідейній боротьбі на Русі навколо церковної унії, і Могила робив усе від нього залежне для «приватизації» спадщини Володимира у боротьбі з конкурентами-уніятами [50].

Також Петро Могила намагався поєднати українську православну богословську освіту з кращими досягненнями тогочасної західноєвропейської вищої школи, зберігаючи національну освітню традицію, започатковану ще у часи Київської Русі і враховуючи сучасні йому освітні тенденції та новації. Характерною особливістю цього синтезу була наявність у ньому як творчих елементів, так і механічного взаємопроникнення і запозичення [51].

Спроба зближення між православними та уніятами за участі Петра Могили відбулася в 1627-1628 рр. Ініціював її архієпископ Мелетій Смотрицький, який був у близьких стосунках з митрополитом Й. Борецьким та П. Могилою. Обоє були не проти зближення з уніятами, але вважали за потрібне добре до цього підготуватися та підготувати умови. Проте, за словами А. Жуковського, Смотрицький хотів перетягнути православних на

сторону унії та навіть розпускав плітки про те, що уніати хочуть повністю розірвати стосунки з католицьким Римом.

У 1628 р. на соборі у Городку Волинському було вирішено, що Смотрицький підготує проект згоди між православними та уніатами. Натомість він підготував трактат про занепад православної церкви. Єдиний порятунок він виділив у унії. Однак на самому соборі питання унії не порушувалося.

Петро Могила спочатку ставився прихильно до ідеї зближення чи навіть поєднання двох церков. Але після прочитання «Апології» ставлення Могили до Мелетія Смотрицького змінилося через різне бачення універсальної унії. Смотрицький вважав єдиною справжньою католицькою церквою, Могила ж такий підхід узгоджуватися не збирався.

Ідея зближення церков була актуалізована в 1629 р. відразу з трьох сторін: уніатської, православної та короля Сигізмунда III, якому потрібен був мир у зв'язку зі шведською війною. Було навіть погоджено спільний собор. На варшавському сеймі, що відбувся у лютому 1629 р., православні послы домовилися з уніатським послом про спільний собор 28 жовтня 1629 р. у Львові. Перед цим мали відбутися два окремі собори 9 липня 1629 року: православний та уніатський у Володимирі.

Православна ієрархія, що не брала участі в варшавському сеймі, сприйняла прихильно до собору. Митрополит І. Борецький видав універсали, в яких заохочував православних прийти на київський собор. Ця поступливість викликала обурення та протести православних шляхтичів, які перебували на війні зі шведами. З іншого боку, протестували козаки, які не були присутні на соборі, але направили туди своїх двох депутатів, щоб контролювати діяльність собору. Вони протестували проти зловживання короля, який намагався перетворити собор із примирення на собор об'єднання з римською церквою.

Собор уніатів у Володимирі відбувся за усталеним планом і на ньому прийняли умови згоди з православними та обговорили питання спільного

собору у Львові. Однак негативний результат київського собору вирішив долю і львівського.

З документу, знайденого в актах Львівського братства датованих 1629 р. можна довідатися про проєкт примирення, підготовлений католицькою стороною, який складався з 6 пунктів. Там були, зокрема, такі положення: «люди грецького обряду тримаються своєї формули, латинники своєї, і одні одних не мають докоряти за єресь на цьому пункті», «латинники не мають відмовляти правосильности таїнствам Східної Церкви й її ієрархії», «Русь має признавати першенство папи і його зверхність над церквою», «зверхність царгородського патріарха над руською церквою залишається в силі, але під умовою, що кожен новий патріарх виявився перед польським урядом, що він правильно вибраний і правомірний».

Очевидно, зближення між православними та уніатами 1629 р. доходило до завершення, перешкодою стали для одних заборона Риму, а для інших православна шляхта та козацтво, які не були консультовані, тому не довіряли будь-яким заходам, які були підтримані католицькою стороною. Попри тиск з сторони шляхти та козаків Могила підтримував собор [32, с. 126].

Інша проблема, з якою зіткнувся Петро Могила, полягала в тому, що польська влада забороняла будівництво нових та відновлення колишніх православних храмів, тому український діяч докладав значних зусиль для того, щоб їх відновити. Маючи доходи з Михайлівського, Пустинно-Микільського монастирів, Печерської лаври, митрополит відновив і перебудував храми – Софійський, Васильєвський, Спаса на Берестові та низку інших. Окрім релігійно-церковної праці Петро Могила приділяв належне місце і художньо-художній ренесансній культурі. Митрополит багато зробив для повернення православним їх святинь.

Також Петро Могила направив усі свої зусилля на боротьбу з порушенням церковних канонів, запровадив сувору дисципліну серед священиків та ченців, які вступали у духовний сан та обіймали церковні посади. Метою реформи був нагляд за канонічною діяльністю

священнослужителів, вдосконалення контролю за загальним станом церковно-релігійного життя, створення церковного суду, проведення регулярних епархіальних соборів та встановлення дружніх стосунків з єпископами, братерствами, світськими патронами.

Заслуга митрополита полягала в тому, що він зумів адаптувати до православного середовища досягнення католицького Заходу та західної науки та поєднати їх із надбанням власне київської традиції. Митрополит намагався відродити в Україні не лише православну церкву, а й об'єднати її з уніатською та створити Київський Патріархат.

Митрополит усвідомлював, що становищем православної церкви спекулювала як Варшава, так і Москва. Вихід він бачив у тому, щоб вона не підлягала ні польському королю, ні Московському чи Константинопольському Патріархам, а мала б патріархат у Києві. Щоб ця ідея знайшла підтримку серед духовенства та мирян, необхідно було провести підготовку серед українського населення, розвивати освіту та культуру, орієнтуючись на західноєвропейські зразки [51].

За часів Могили київська митрополича кафедра не лише звільнилася від впливів козацтва та козацького гетьмана, але також, спираючись на підтримку православної шляхти, перетворилася на силу, майже повністю незалежну від прямого світського втручання. Щодо самої церкви, Могилі вдалося підпорядкувати митрополичій владі ставропігійні монастирі та колись напівнезалежні єпископи. У цьому аспекті могилянська епоха залишила по собі глибокий слід в історії української церкви.

Зміцнення особистої влади митрополита у церкві не могло не позначитися на ролі, яку грав митрополит у всьому російському суспільстві. Могила ж явно претендував на лідерство в російському світі і прагнув взяти на себе функції представництва інтересів російського суспільства, які раніше належали князівському верстві.

Вже перші панегірики, написані та видані за часів його архимандритства, свідчили, що аспірації молодого Могили виходили поза

церковну сферу. Панегіристи часто підкреслювали той факт, що Могила належав до родини молдавських господарів, і постійно називали його воєводичем.

В умовах певного вакууму, що утворився в суспільстві під час переходу від князівської до козацької доби, Петро Могила зумів узяти на себе функції не лише релігійного керівника, а й голови та символу цілої православної Русі. У цій ролі конкурентом Могили був лише лідер православної шляхти Адам Кісіль, який став провідною фігурою у 1630-х, особливо у 1640-х рр.

Могила та Кісіль утворили певного роду дуумвірат на чолі православного руського суспільства; роль Могили була важливішою, оскільки він був провідником як шляхти, а й усього російського суспільства. Роль безперечного лідера і захисника церкви й руського суспільства загалом, взятую Могилою, знаменувала різкий розрив зі всієї попередньої традицією російської церкви, яка шукала і знаходила протекторів від імені князів чи козацтва.

За митрополитства Петра Могили шляхи нової православної ієрархії та козацтва явно розійшлися. Досить симптоматичним був перехід на католицизм козацького гетьмана Івана Сулими перед його стратою у Варшаві 1635 р. Тісний союз між церквою та козацтвом за гетьманство Петра Конашевича-Сагайдачного за часів Могили затулило охолодження та обопільні підозри. Козацька еліта, якій київська митрополія дякувала відновлення своєї ієрархії у 1620-х рр., була відверто незадоволена антикозацьким напрямом церковної політики за часів Петра Могили. Нова ієрархія, зі свого боку, явно не підтримувала заколотного запалу запорожців, і вживання релігійних гасел під час козацького повстання 1637-1638 рр. свідчило не про зближення, а про відчуження між козаками та могилянською церквою.

У 1636 р. Могила на прохання Кісіля намагався втримати козаків від повстання, закликаючи їх не бунтувати заради добра церкви. Коли ж Потоцький увійшов до Києва після кривавих розправ з повстанцями у

Переяславі, православні школи вітали його віршами, а митрополит Могिला особисто відвідав коронного гетьмана.

Згодом провідники православної церкви уславляли одного з придушувачів «козацької ребелії» князя Іллю Четвертинського. Йому присвятив «Тератургему» Атанасій Кальнофойський у 1638 р., а успіхи князя в приборканні козаків згадав у похоронній промові Климентій Старушич 1641 р. Не тільки король підтримував Могилу, що дозволило митрополитові обходитися без козацької протекції, але й Могила підтримував королівську політику щодо козацтва. Соціальною опорою Могили було не Запоріжжя, а православна шляхта Волині та Центральної України [50].

Тим часом козацтво продовжувало боротьбу проти національного та релігійного поневолення. Швидке придушення наприкінці літа 1635 р. козацького виступу під проводом Івана Сулими аж ніяк не гарантувало королівським урядникам і коронній «кресовій» шляхті спокійного життя на Подніпров'ї в наступні роки. «Стогорова козацька гідра», як тоді називали козацьку спільноту державні мужі Речі Посполитої, у другій половині 20-х-30-х рр. XVII ст. переживала часи швидкого кількісного зростання. А, відтак, каральні акції коронних військ, підсилених шляхетськими ополченнями чи надвірними короґвами магнатів, були в змозі її приборкати лише на вельми короткий проміжок часу.

Періоди реінкарнації козацької вольниці ставали дедалі частішими, а жорстокість антиурядових виступів зростала. Отже, слова гетьмана Станіслава Конецпольського про те, що «ніхто з тамтешньої шляхти не був у безпеці у своєму домі», сказані за часів спалаху козацького повстання під проводом Тараса Федоровича на початку 1630 р., з упевненістю можна прикладати і в цьому бурхливому десятилітті у загалом [20].

Тим часом, конфесійний фактор став однією з причин козацького повстання під керівництвом Тараса Федоровича. Посли Іова Борецького – його син Андрій та ченці Григорій та Йосип – розповідали путівським воєводам у квітні 1630 р., що саме розквартирування коронного війська на

території Київського воєводства здійснювалося з конкретною метою – загрозою унії православної церкви. На релігійний аспект повстання під керівництвом Федоровича вказував і коронний гетьман Станіслав Конецпольський у своїй реляції на сеймі 1631 р.

Цікаво, що представники духовенства іноді навіть очолювали повстанські загони. Так, у скарзі уніатського митрополита Йосипа Рутського та шляхтича Мартина Корсака до київського міського суду від 12 червня 1630 р. йшлося про дії селян Бугаївки, Гвоздева та Безрадич, керівником яких був чернець Сава. Під час переговорів із польськими комісарами козаки не приховували наявність у повстанні релігійного чинника. Навіть у тексті Переяславського договору (1630) містилося звинувачення запорожців, які залучили під свої прапори багато «простих людей», посилаючись на загрозу православ'ю.

У 1630 р. козаки на Запоріжжі обрали гетьмана - Тараса Федоровича-Трясила. Його, однак, не затвердив польський уряд, але лобіював на роль гетьмана Григорія Совича, відомого між козаками як Гришко Чорний, який мав заслуги перед польським урядом.

З метою попередження народних рухів в Україні наприкінці 1629 р. уряд Речі Посполитої після закінчення війни зі Швецією направив до Київського воєводства значну частину кварцового війська. Посли київського митрополита Іова Борецького розповідали про шляхівські воєводи (1630 р.), що тільки в районі Києва налічувалося близько 8 тис. солдатів. Вперше правлячі кола шляхетської Польщі наважилися зайняти військами велику територію, населену переважно козаками та незакріпаченими селянами.

Населення багатьох сіл, міст і містечок стихійно піднімалося на боротьбу з гнобителями. Поштовхом для її активізації було запровадження в січні 1630 р. збору подимного. Селяни і міщани активно протистояли введенню нового оподаткування. Вони виганяли збирачів податків, а разом з ними і представників місцевої адміністрації, громили шляхетські маєтки [61].

Звісно, такі дії польської влади спричинили обурення козаків. Крім того, польський уряд почав силою передавати православні церкви уніатам. Тодішній митрополит Йов Борецький запротестував проти цього і скликав помісний собор, щоб обміркувати справу. Це й було приводом до нового обурення. Емісари Тараса Трясила підняли народне повстання в багатьох, відоме більше як Тарасова ніч [12, с. 71-72].

Тисячі селян, жителів міст і містечок Подніпров'я, Брацлавщини, Лівобережжя, Волині приєднувалися до повстанського війська. Навіть шляхта Галичини записувала протестації до актових книг гродських судів на своїх підданих, які втікали на Подніпров'я, вливалися до загонів народних месників [8].

На основі Куруківської угоди було сформульовано вимогу повстанців на чолі з гетьманом Тарасом Федоровичем в 1630 р. про відведення коронного війська західніше Білої Церкви. Чіткіше означити терени, які козаки готові були обстоювати, дає змогу рішення Корсунської ради 1632 р. На ній звучав заклик, що «им от крестьянские веры не отступать; будет на них ляхи наступят, а их мочи не будет и им бить челом государю царю и великому князю Михаилу Федоровичу всеа Русии, чтоб государь их пожаловал, велел принять под свою государскую руку, а они белорусцы и черкасцы, учнут за свою веру стоять по Днепр».

Поряд із гаслами відстоювання православ'я козаки вперше висунули ідею захисту своїх прав на певній території – на Лівобережній Україні. По суті йшлося про наміри створення власної козацької республіки. Масштабніше це прагнення козацтва окреслилося під час повстання 1637–1638 рр.

В універсалі від 4 листопада 1637 р. козацький полковник Карпо Скидан звертався не лише до козаків, а й до всіх «посполитих людей», іменуючи себе «опікуном всієї України». У посланні, зокрема, зазначалось: «Оголошуємо вам, товаришам нашим, що одержано повідомлення про рішучі задуми жовнірів, які напевно вже збираються до нас в Україну, в чому Бог нехай не допомагає їм. Тому я, силою своєї влади і іменем війська, наказую і

підтверджую, щоб ваша милість не залишалася в безпечності, а запасшись кінями, хлібом і зброєю, були готовими протистояти, як годиться рицарям на цих утискувачів віри нашої грецької, коли буде необхідно».

Таким чином, обстоювання козацтвом корпоративних інтересів супроводжувалося прагненням домогтися прав для всіх мешканців «України». Звертаючись до старшин реєстровиків, козацький гетьман Павло Бут докоряв, що вони забули рішення Куруківської комісії, згідно з яким коронне військо не повинне розташовуватися на Лівобережжі. За одним із джерел, він заявляв також, що має надію стати «володарем землі Руської».

В іншому документі Павлюк зазначав: «коли королеві і Речі Посполитій потрібна буде послуга Війська Запорозького проти якогось ворога, всі ми одноставно вирушимо з наших місць на заклик короля і його послів; а коли не буде потреби у Війську Запорозькому, то хто захоче жити при військових клейнодах на Запоріжжі, нехай собі вільно живе на здоров'я, а хто захоче доглядати своє майно, нехай доглядає і живе вільно».

Цілком ймовірно, що настрої в козацькому середовищі вплинули на формулювання «Ординації Війська Запорозького реєстрового», ухваленої вальним сеймом у березні 1638 р. Відповідно до постанови козакам заборонялося проживати в містах, крім прикордонних – Черкас, Чигирин і Корсуня, щоб запобігти можливим виступам проти місцевих урядовців [59, с. 68].

Повстання закінчилося облогою козацького табору під Переяславом 1630 р., а потім миром, на який, схоже, першою пішла польська сторона. Дослідник В. Щербак наводить дані з польських мемуаристів, за якими переяславська облога коштувала дорожче, ніж увесь пруський похід [11, с. 72].

З реляції коронного гетьмана Станіслава Конецпольського на варшавському сеймі можна дізнатися, що повстанці пов'язували свої дії, зокрема, з релігійним фактором. За його словами, козаки повидавали «універсали, що справа за віру йде, щоб збиралися всі, хто був колись козаком

і хто хоче ним бути: обіцяли «їм всілякі вольності давні». В цих лаконічних положеннях універсалу чітко простежується глибина усвідомлення козацькими ватажками завдань і перспектив боротьби повстанців. У зв'язку зі значним покозаченням селян і міщан вимога здобуття «козацьких вольностей» означала по суті для них законодавче оформлення особливого правового статусу козацтва. У гасло «боротьби за віру» також вкладався відповідний зміст: визволення краю від польсько-шляхетського панування, знищення католицизму й уніатства.

У декларації, надісланій Станіславом Конецпольським до табору Тараса Федоровича під назвою «Спосіб заспокоєння гніву його королівської милості за провини Війська Запорозького», він пропонував припинити військові дії на умовах, які викликали неоднозначну реакцію в стані повстанців. Більшість козацької старшини, враховуючи критичне становище коронного війська, прагнула використати момент для закріплення своїх прав і привілеїв.

Окремі козацькі ватажки, в тому числі і Тарас Федорович, не бажали йти на угоду з шляхтою, тому вони з частиною козаків відійшли на Запорожжя. Подальші переговори від імені повстанців повів Антон Бут. Він прийняв в основному пропозиції коронного гетьмана, що й було зафіксовано в Переяславській угоді 8 червня 1630 р [61].

Отже, після висвячення єрусалимським патріархом Теофаном у 1620 р. цілого ряду українських православних служителів, православна церква всеодно знаходилася у складному становищі. Польська сторона не визнавала легітимним таке висвячення і хоча ніяких радикальних кроків в сторону православ'я не здійснювала, проте наступ уніатства продовжувався. В цих умовах гідно проявив себе Петро Могила і як релігійний і як політичний діяч. Він намагався знайти баланс між незалежністю від Риму та Москви та вибудувати власне українську православну церкву.

Козацькі ватажки бачили майбутню «Україну» як рівноправну частину Речі Посполитої у демократичних формах правління без втручання коронного війська. Однак поразка повстання відстрочила реалізацію цих прагнень до

більш сприятливих часів. Наступне десятиліття стало періодом акумуляції козацьких сил і переосмислення свого місця у суспільстві.

3.2. Взаємостосунки православного кліру та Війська Запорозького під час козацьких виступів 30-х рр. XVII ст.

Від часу висвяти нової православної ієрархії восени 1620 р. козацтво заявило про себе як найвпливовіший елемент у трикутнику, що складався з королівської влади, православної ієрархії та самого козацтва. Виразним показником важливої ролі, яку відіграло козацтво в церковних справах, стали події навколо смерті Йова Борецького навесні 1631 р. та обрання його наступника [50].

Виразним показником важливої ролі, яку відіграло козацтво у церковних справах, стали події навколо смерті Іова Борецького навесні 1631 р. та обрання його наступника. На важливість козацького чинника у обранні нового митрополита прямо вказував у листі до київського воєводи Януша Тишкевича сам король Сигізмунд III. Він застерігав свого кореспондента, щоб «чоловік якийсь несфорний і бунтівник на місце козаками не був посаджений, який потім бунтував би їх і проти католиків і [проти] уніатів підбурював». Король доручав воєводі «козаків застерігати, щоб без волі та уявлення нашого не ставили собі митрополита, оскільки подавати його слід нам, згідно з нашим королівським правом та коронними законами». Король пропонував на митрополичу кафедру кандидатуру Германа Тишкевича, але радив воєводі бути обережним, не зачіпати козаків, уникати кровопролиття та не провокувати козацьких заворушень по всій Україні. Отже, з погляду короля, козаки прямо загрожували його патронату над церквою [50].

Власті намагалися всіляко перешкоджати єднанню козацтва з духовенством у справі захисту православ'я. Так, після смерті митрополита Йова Борецького навесні 1631 р. король звернувся до київського воєводи Януша Тишкевича з наказом втрутитися у справу висування нового кандидата

на посаду вищого ієрарха: «Для нас і Речі Посполитої багато чого буде залежати від того, щоб не була посаджена козаками на це місце якась непослушна людина і бунтівник, який би їх потім бунтував і настроював проти католиків і уніатів».

За даними, що дійшли до Варшави, претендентом на посаду митрополита київського та галицького виступав слуцький протопоп Андрій Мужилівський. Тому Сигізмунд III наказував воєводі нагадати козакам, «щоб вони крім нашої волі та митрополита собі не обирали, оскільки твердження його належить нам, згідно з нашим королівським правом та коронними статутами. І ви, ваша доброта, зі своїм авторитетом і розсудливістю маєте це влаштувати, щоб ні згаданий Мужилівський, привласнивши сан, ні будь-хто інший, який міг би заважати і турбувати, митрополитом не виявився».

Як взаємну послугу король обіцяв передати Михайлівський Золотоверхий монастир, де була раніше резиденція Іова Борецького, в управління ченцям ордена базиліанців, родичу воєводи Герману Тишкевичу. Разом з тим, знаючи характер запорожців та їхнє ставлення до православних святинь, Сигізмунд III застерігав київського воєводу: «Якщо ж козаки візьмуть цей монастир у своє володіння і якоюсь громадою там проживатимуть, остерігайтеся того, щоб не надходило до якогось кровопролиття, а потім і безладу козаків по всій Україні».

Посли Війська Запорізького Станіслав Яблоновський та Криштоф Кривобоцький прибули до столиці з великою інструкцією, де першим пунктом стояло питання про заспокоєння «грецької віри». Пріоритетним він був і у особливій грамоті запорожців до короля. Козаки вибачалися у Сигізмунда III за нагальні повторення саме конфесійних вимог людей військових, які до них мали, нібито, менше ставлення.

Водночас насилля, що чинилися над «руським народом» змушували їх знову повертатися до означеного питання і клопотатися про його позитивне вирішення. Інший важливий пункт петиції стосувався додаткової плати за службу, насамперед, новим козацьким контингентам у 2000 чоловік,

визначеним Переяславською угодою 1630 р. Письмова відповідь Сигізмунда III від 6 квітня 1632 р. містила роз'яснення по всіх пунктах петиції запорожців [61].

На виборах переміг кандидат, котрого підтримувало козацтво - Ісая Копинський. Йому протистояли Петро Могила та його прибічники.

У грудні 1631 р. загін козаків на чолі з полковником Дем'яном Гарбузом насильно випровадив з Михайлівського монастиря – тодішнього осідку православної митрополії – прихильника Могили, Філотря Кизаревича, і вселив туди Копинського. Імовірно, це сталося тому, що Копинський відстоював православну віру, а ось Могила в козаків такої довіри не викликав. Однак у самій церкві залишилася потужна опозиція щодо козацького диктату, яка чекала тільки слушної нагоди, щоб змінити курс митрополії та зробити її якомога незалежнішою від козацьких впливів. Такою нагодою стала смерть Сигізмунда III та обрання його наступника [50].

«На радість Україні король Сигізмунд третій, лютий ворог українського народу і православної віри, вмер. В Польщі пани вибрали нового короля Владислава. Як тільки на Україні почули про смерть Сигізмунда, всі православні духовні, дворяне і козаки скупились коло Петра Могили і поклали послати його в Польщу до панів і до нового короля, щоб він боронив православну віру, щоб випрохав у короля давні права для православної віри.

Петро Могила з дворянами, духовними і козаками поїхав у Польщу, всім справлявся, чого просити і як просити, всіх назустрічав, сам тупцював у польських панів, але дивлячись, що з польськими панами погана справа, він приступив прямо до короля. Як узяв він умовляти короля, все ж таки випросив більше права для православної віри. Владислав був добріший за Сигізмунда, прихильніше до православних, і погодився дати таку папір, щоб уніати повертали вилучені та запечатані православні церкви та землі», - пише про ті події І. Нечуй-Левицький [47].

Під час сеймових дебатів 10 липня 1632 р. православні та протестанти подали 14 спільних пропозицій щодо способів вирішення міжконфесійних

протирич. Зокрема, висувалася вимога про повернення православним вилучених у них на користь уніатів митрополичих та єпископських кафедр, архімандритств та ігуменств, церков та монастирів; гарантування недоторканності права православних та протестантських зборів; застереження вільного доступу православних та протестантів до державних та земських урядів у державі тощо.

Оприлюднені «дисидентами» вимоги неабияк стривожили римсько-католицьку та уніатську частини політичного народу Речі Посполитої. Обидві сторони так сильно розсварилися і розійшлися, що не зміг примирити навіть кандидат на королівство – Владислав Ваза.

Кілька днів точився скандал навколо цього питання. Поки що перед самим закриттям сейму православні та уніати попередньо не узгодили принципи розподілу сфер впливу в Київській митрополії. Досягнуті домовленості передбачали таке: надати православним свободу правити службу по всьому простору Київського, Брацлавського та Подільського воєводств за винятком Софійського собору та Видубицького монастиря у Києві; залишити за православними «довіку» Львівське панування з Унівською архімандрією, а також Києво-Печерську та Жидичинську архімандрії; гарантувати повному обсязі права православних братств, і навіть право православних будувати школи, госпіталі, мати вільний доступом до міським виборним урядам.

Досягнуті домовленості безумовно стали великою перемогою православних, але поки що мали попередній характер. Наступним етапом забезпечення прав «грецької релігії» мало стати закріплення досягнутих досягнень у пактах-конвентах, присяжних новообраним королем. Щоб цього досягти, лідери православного табору робили все можливе, щоб залучити до цього процесу й українське козацтво.

З відкриттям 27 вересня 1632 р. елекційного сейму його діяльність у наступні майже три тижні була повністю паралізована безкінечними дискусіями з приводу міжконфесійної ситуації в державі та обопільними

звинуваченнями сторін у порушенні свободи совісті на шкоду опонентам. Православні шляхтичі врешті-решт заявили про свою готовність загалом блокувати роботу сейму доти, поки не будуть задоволені права їхньої Церкви. Не менш рішучими були й заяви козацьких депутатів, котрі (як свідчив звіт папського нунція, відісланий з Варшави до Риму) «Про унію говорили з презирством, висловлюючи тисячі протестів і погроз, застерігаючи Річ Посполиту від того, аби довести їх до відчаю...». Своє послання нунцій завершував песимістично: «становище надзвичайно важке...».

Зрештою, сторони були змушені піти на поступки одна одній і створити спеціальні сеймові комісії, головним завданням яких став пошук способів вирішення протиріч, які існували між римсько-католицькою, протестантською та православною громадами Речі Посполитої. Комісію, яка дбала про порозуміння римо-католиків із православними, очолив сам королевич та головний претендент на вакантний трон Владислав Ваза. А результати її діяльності втілилися у знаменитому документі – «Статті заспокоєння народу російського», затвердженому Владиславом IV 1 листопада 1632 р.

Цим документом у Речі Посполитій легалізувалась православна церковна ієрархія, яка фактично існувала в Україні ще з часів Теофанового висвячення 1620 р., але не визнавалася королем попереднім деюре. У той самий час зберігалася у силі і церковна унія частини православних віруючих із Римом. При цьому гарантувалося право вільного переходу з православ'я на унію та навпаки. Центром відновленої православної митрополії визнавався старий Київ.

До ведення Київської митрополії переходили єпископії з центрами у Львові, Луцьку, Перемишлі та Мстиславлі (на Білорусі). Православному владіці поверталася Свята Софія Київська та Києво-Печерський монастир (останній, щоправда, і так ніколи не був під керуванням уніатського святителя). За сполученими з Римом православними залишили єпископські кафедри в Холмі, Володимирі, Пінську та Полоцьку.

Відновленій у правах православної Церкві гарантувалася прерогатива фондування нових соборів і монастирів та ремонту старих, заснування церковних братств, відкривання друкарень і шкіл. Проголошувався також вільний доступ православних міщан до всіх міських виборних урядів.

Після прийняття цього важливого документу у Владислава відбулася вельми важка розмова з папським легатом, який намагався відмовити робити поступки православним коштом з'єднаної з Римом східної Церкви. Аргументи ж Владислава зводилися до трьох важливих посилів:

- по-перше, унія була проголошена і введена без згоди більшості вірних православної Церкви, а відтак спровокувала неспокій і конфлікти у державі;
- по-друге, піти на поступки православним вимагають політичні резони елекційного процесу;
- по-третє, в умовах війни з Московською державою Речі Посполитій вкрай необхідна козацька допомога, на яку годі буде розраховувати без задоволення потреб православної релігії.

13 листопада 1632 р. відбулася процедура обрання Владислава на королівство і того ж дня він склав присягу на виконання ухвалених сеймом пактів, серед яких містилася й принципової ваги обіцянка заспокоїти вірних «грецької релігії». А вже 14 березня 1633 р. на сеймі, скликаному на честь коронації Владислава IV, новообраний король підтвердив «Статті заспокоєння руського народу» своїм дипломом. Після цього документ набрав правочинності [20].

Згідно з «Пунктами...» православна церква в Україні визнавалася офіційно нарівні з уніатською, діставала право мати свою ієрархію на чолі з митрополитом і чотирма єпископами (львівським, луцьким, перемишльським, мстиславським), вільно відправляти службу, мати церкви, монастирі, друкарні, школи, братства; поверталися коштом уніатів церкви й монастирі в Києві (крім Видубицького монастиря).

Йдучи на поступки «народу руської релігії грецької», польська адміністрація прагнула гарантій, що ці нові права не потраплять у ненадійні руки. Такою гарантією стало обрання на сеймі нового митрополита Київського і всієї Русі замість попереднього, який дуже швидко підтримував тісні зв'язки з бунтівним козацтвом. На чолі православної церкви було поставлено впливового аристократа, архімандрита Києво-Печерської лаври Петра Могили, сина колишнього молдавського господаря Єремії Могили. Новий святитель та шляхетська фракція церкви без вагань пішли у наступ на козацький церковний демократизм [60, с. 269].

Новопризначений королевич Владислав фактично усунув від влади у церкві козацького висуванця Ісаю Копинського, але в його місце затвердив Петра Могили. Православна шляхта за підтримки королівської влади розпочала у церкві антикозацький переворот [50].

Він мав родинні зв'язки із вищою аристократією. Предок його був молдавським господарем, сестра була одружена з Михайлом Вишневецьким, а син її був той же Ярема Вишневецький, про якого буде далі. Таким чином, Могила був споріднений із визначними шляхетськими сім'ями: із Збаражськими, Заславськими. Зв'язки з ними чимало допомогли йому, більше допомогло освіту.

Він зумів переконати короля в тому, що утиски православної церкви є небезпечним рішенням для самої Польської держави. Під впливом Петра Могили новий король видав документ-диплом, який надавав свободу православ'ю. У цьому дипломі сказано, що людей не примушуватимуть до унії, що польський уряд визнає православного митрополита та шістьох єпископів (перемишльський, львівський, луцький, володимирський, пінський, холмський) і що забезпечується вільний перехід із унії на православ'я та навпаки. Зрештою, визнано свободу публічної служби православних обрядів нарівні з католицькими.

Цей диплом король видав Петрові Могилі, незважаючи на те, що в сенаті косо дивилися на це, і латинський архієпископ, який коронував короля,

публічно у різких словах це йому висловив. Але диплом уже видано, і релігійна боротьба на якийсь час втихомирилася [12].

Та про успіх шляхти, однак, говорити було зарано, доки в Києві залишався на митрополичому престолі Копинський. З огляду на це, висвята Могили відбулася у Львові, а не в Києві. Перш ніж Могила приїхав до Києва, його прихильники відібрали в уніятів Софійський собор – то була ефективна демонстрація рішучості Могили в боротьбі проти уніятів і його сили, що спиралася на королівське визнання та лояльність київських прибічників [50].

В протестації уніатського митрополита Йосипа Рутського до київського гродського суду від 18 липня 1633 р. містилося свідчення про дії православних ієрархів на чолі з Петром Могилою. За їхньою намовою близько шестисот міщан, ченців і козаків «З стрельбою огнистою и иным рожным до войны належачим оружьем, так на церковь светое Софии, в Кieve на горе будучую, яко теж на слободу при той церкви будучую, тутеж на дворе мешканя урожоных пана Мартина Корсака и панее Александры Марковского Корсаковое малжонков, родичев протестуючаго, лежачий в Кieve на горе за валом, который вал од монастыра Михайловского идет, и двор также теж мещан, там же за валом при дворе мешкающих от церкве светое Софии и од слобожан здавна делить наслали».

Коли ж Олександра Корсакова відмовилася віддати ключ від Софії, міщани й козаки за допомогою шабель відкрили двері й оволоділи храмом. Таким чином, православна святиня була повернута законним володарям [61].

Характерно, що одним із перших кроків Могили був арешт Копинського, якого доправили до Києво-Печерської лаври і там змусили підписати заяву про зречення з митрополії. Могила оволодів Києвом, не зустрівши сильного спротиву місцевого населення, але без підтримки козацтва це важило небагато.

Тим часом Військо Запорозьке надалі підтримувало усунутого Копинського. За полагодження суперечностей і можливого конфлікту між військом і новим київським митрополитом довелося взятися Адамові Кисілю.

Влітку 1633 р. в супроводі Могили та православної шляхти Кисіль поїхав до козацького табору, який було розташовано під Переяславом [50].

Опору своєї діяльності новообраний митрополит знайшов у козацтві. Він особисто прибув до козацького війська для пошуку порозуміння, оскільки запорожці співчували Ісаї Копинському. За словами учасника події, «за півмилі від обозу ми його привітали і з великою гречністю ввели його до армії, бо з ним було чимало й шляхти київської. А коли ми ввели його в середину обозу, він причепився і вбрався дорогоцінно, як архієпископ, попи цілу годину відправляли співи, а все військо потім приступило до нього для поцілування хреста і руки». Потім Петро Могила повідомив про призначення Копинського ігуменом Михайлівського монастиря, що викликало схвалення козацької громади. Зрештою, запорожці виявили бажання підтримувати діяння митрополита щодо зміцнення позицій православ'я [61].

Він зумів упоратися з цією місією, і військо нарешті вітало Могилу як митрополита. Могила здійснив Божу службу посеред табору, благословив козацьку армату і самих козаків на війну з Московією, а козаки приступили до цілування його руки та хреста.

Проте козацтво прийняло Могилу як митрополита не безумовно. Увесь день йшли переговори між двома партіями, внаслідок яких прийняли, що Могила зробить певні поступки Копинському і віддасть йому Михайлівський Золотоверхий монастир в обмін на письмову обіцянку надалі не використати митрополитий титул і не втручатися у справи митрополії.

Козаки фактично погодилися на шляхетський переворот у церкві. Ідейно вони не могли нічого протиставити Могилі та його прихильникам. Король начебто пішов назустріч козацьким вимогам про «заспокоєння грецької релігії», і відкидати його висування на митрополитому престолі якось не доводилося.

Рішучі дії Могили проти уніятів у Києві вибивали ґрунт з-під ніг козаччини й унеможлилювали звинувачення в таємному переході на унію чи сприянні уніятам, що їх козаки висували проти Борецького та Могили 1629 р.,

а згодом - проти власних поміркованих гетьманів Григорія Чорного та Івана Кулаги-Петражицького. Отже, козацтво мусило передати «контрольний пакет акцій» відновленої ним церкви до рук православної шляхти.

За часів Могили київська митрополича катедра не тільки звільнилася від впливів козацтва та козацького гетьмана, але також, спираючись на підтримку православної шляхти, перетворилася на силу, майже цілковито незалежну від прямого світського втручання. Щодо самої церкви, Могилі вповні вдалося підпорядкувати митрополичій владі ставропігійні монастирі та колись напівнезалежних єпископів. У цьому аспекті могилянська доба залишила по собі глибокий слід в історії української церкви.

Зміцнення особистої влади митрополита у церкві не могло не позначитися на ролі, яку грав митрополит у всьому суспільстві. Могила ж явно претендував на лідерство в руському світі і прагнув взяти на себе функції представництва інтересів руського суспільства, які раніше належали князівському шару.

Вже перші панегірики, написані та видані за часів його архімандритства, свідчили, що аспірації молодого Могили виходили за церковну сферу. Панегіристи часто наголошували на тому, що Могила належав до сім'ї молдавських господарів і постійно називали його воєводичем [50].

Офіційне визнання православ'я в 1633 р. не означало, що засиллю уніатства в Україні настав кінець. Конфесійний фактор залишився одним із важелів колоніальної політики польського уряду. Вже через рік Спаський монастир у Новгород-Сіверському згідно з королівським привілеєм передавався ордену єзуїтів, а православним заборонялося в цьому місті мати навіть школи. Утискам піддавалися православні священики та ченці монастирів. Виступи проти унії звучали на сеймах та сеймиках, у закликах козацьких вождів під час народних повстань. У справі оборони православ'я чимало зробили митрополит Петро Могила та королівський комісар Адам Кисіль [61].

Оскільки новий митрополит орієнтувався на князівсько-шляхетську Русь, пішли у минуле паралелі між ним та українськими гетьманами. Їх затулили традиційні для князівсько-шляхетської Русі паралелі з київськими атрибутами світської влади.

За митрополитства Петра Могили шляхи нової православної ієрархії та козацтва явно розійшлися. Досить симптоматичним був перехід на католицизм козацького гетьмана Івана Сулими перед його стратою у Варшаві 1635 р. Тісний союз між церквою та козацтвом за гетьманство Петра Конашевича-Сагайдачного за часів Могили заступило охолодження та обопільні підози.

Козацька еліта, якій київська митрополія дякувала за відновлення своєї ієрархії у 1620-х рр., була відверто незадоволена антикозацьким напрямом церковної політики за часів Петра Могили. Нова ієрархія, зі свого боку, явно не підтримувала бунтівного запалу запорожців, а вживання релігійних гасел під час козацького повстання 1637-1638 рр. свідчило не про зближення, натомість - про відчуження між козаками та могилянською церквою [50].

Однак негативна позиція Римського престолу щодо «нової універсальної унії» із утворенням КП з ініціативи П. Могили і А. Кисіля, а також внутрішній неспокій серед українського населення у зв'язку з поширенням чуток про плани польського короля Владислава IV Вази об'єднати православних та уніатів під зверхністю Папи римського з висуненням кандидатури Петра Могили на патріарший престол і протидія запорізького козацтва, зруйнували ці напрацювання і власне ідею міжконфесійної єдності [51].

Петро Могила очолив українську православну церкву в часи, коли в Речі Посполитій відбувалася зміна влади. Старий король Сигізмунд III помер і державу очолив новий король – Владислав. Петро Могила походив зі шляхетного роду, отримав хорошу освіту, перебував на службі в польському війську, але проміняв світський стан на чернечий одяг. Втім, йому вдалося вивести українську православну церкву з кризи, яку вона переживала під польським гнітом. Петро Могила домігся від нового польського короля

Владислава документ, який надавав свободу православ'ю, переконавши польського монарха, що утиски православ'я є небезпечними для польської держави. Йому також вдалося дійти до компромісу з козаками, які не надто прихильно сприйняли Петра Мазепу, який фактично змістив Копинського, якому козаки якраз симпатизували. Подальші спроби Мазепи відмежувати світську владу (тобто козаків) від релігійної та зменшити їхній вплив на церкву ще більше поглибили кризу між ними.

ВИСНОВКИ

Особливістю національного і військово-політичного розвитку українських земель наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. була поява мілітарної корпорації Військо Запорозьке. Зважаючи на ескалацію національного, соціального та релігійного гноблення України з боку Речі Посполитої, українські козаки намагалися стати силою, яка б очолила боротьбу із цим поневоленням. Перший яскравий вияв такої боротьби мав місце під час козацького повстання 1594–1596 рр. під проводом Северина Наливайка, Матвія Шаули та Григорія Лободи. Під час цього повстання релігійний вимір свідомості запорозького козацтва вийшов на інший рівень, що спричинило появу у риторичі повстанців суто політичних мотивів, спрямованих на захист української православної церкви. Із військової спільноти, яка на самому початку свого існування позиціювала себе, як заслін України і загалом християнського світу від ісламської загрози, запорожці перетворювалися також у захисників православ'я від наступу католицизму. Козаки під час цього збройного виступу могли діяти також у коаліції із опозиційно налаштованою до прокатолицької політики польського уряду частиною православної шляхти, зокрема із князями Острозькими.

Через наступ католицизму та внутрішні проблеми наприкінці XVI ст. українська православна церква занепадала, а верхівка її намагалася отримати підтримку польської держави шляхом зближення із католицькою церквою, котра була офіційною у Речі Посполитій. Більша частина православних ієрархів погоджувалася на підпорядкування Папі Римському або подвійне підпорядкування церкви Риму і Константинополю. Черговий спалах активності козацьких повстанців наприкінці 1595 – на початку 1596 рр. був викликаний значною мірою наближенням укладення церковної унії, котра об'єднала б православну і католицьку церкви. Цілком можливо, що, за погодженням із Василем-Костянтином Острозьким, його колишній офіцер надвірного війська, один з керівників повстанців С. Наливайко здійснював

погроми у маєтках прихильників унії. Зрештою придушення козацького повстання, втрата противниками церковного зближення козацької підпори, дозволило восени 1596 р. провести Берестейський собор.

Після укладення унії боротьба довкола православної церкви у Речі Посполитій не припинялася. Наступним рішучим кроком, який свідчив, що козацтво стало на шлях послідовного захисту православ'я, стали події 1615 р. Тоді запорозькі козаки на чолі з гетьманом Петром Конашевичем-Сагайдачним вступили до православного Київського Богоявленського братства, чим засвідчили свою рішучість оборони православ'я. У першій чверті XVII ст. козаки неодноразово демонстрували свою підтримку православ'ю, часто із застосуванням брутальної сили, що в умовах паралічу в Речі Посполитій судової виконавчої служби було доволі ефективним. Після 1615 р. Військо Запорозьке вийшло на новий рівень, влилося до національної еліти, і стало важливим суб'єктом політичних процесів. Статус захисника «грецької релігії» був вигідним також для козацтва, яке завдяки йому стверджувало свій авторитет на українських землях та мало значні аргументи у відстоюванні своїх позицій перед польським урядом.

Перехід більшості ієрархів на позиції унії призвів до того, що у православної церкви майже не залишилося вищих сановників. Ряд київських церковників-традиціоналістів, розуміючи необхідність козацької підтримки, пішов на прямий союз із запорожцями, використавши їх для відновлення православної ієрархії. На початку 1620 р. в Україну прибув єрусалимський патріарх Теофан. Упродовж всього перебування на українських землях запорожці здійснювали охорону патріарха від потенційних спроб великого гетьмана коронного Станіслава Жулкевського заарештувати Теофана. Запорожці навіть вдалися навідалися до шантажу останнього, погрожуючи позбавити його охорони, якщо би патріарх не погодився висвятити нових митрополита та єпископів. Наступним кроком, здійсненим козаками, були вимоги до короля затвердити нововисвячену ієрархію, що було здійснено Сигізмундом III, зважаючи на турецьку загрозу над Річчю Посполитою.

У 1620-х рр. стосунки між запорозьким козацтвом і православною церквою пережили чергову еволюцію. Козацькі очільники, вважаючи себе протекторами православ'я, втручалися у політику Київської митрополії, часто прямо забороняючи православним владикам здійснювати переговори та рухатися до примирення із греко-католицькою церквою, як це було, наприклад, за митрополита Йова Борецького та Петра Могили. Останній не тільки намагався реформувати церкву, а й вивести українську культуру в цілому на новий рівень. Збройна боротьба Війська Запорозького за свої права проти політичного та соціального гноблення з боку Речі Посполитої вибухнула із надзвичайною силою у 1630 р. Релігійні гасла повстанців у ньому були одними із найбільш дієвих. Петро Могила також надавав допомогу козацьким загонам, спрямовуючи селян із підконтрольних православним монастирям сіл для протистояння окремим підрозділам коронного війська.

Подальші взаємостосунки Війська Запорозького та української православної церкви розвивалися складно. Козаки намагалися впливати на на обрання ієрархів, підтримуючи переважно своїх кандидатів (наприклад, у боротьбі між Петром Могилою та Ісаєю Копинським), натомість верхівка православної церкви здійснювала пацифікаційні дії, утримуючи запорожців у послуші перед королем та Річчю Посполитою. Після поразки козацького повстання 1638 р. Військо Запорозьке втратило реальні важелі впливу на релігійна ситуація на українських землях аж до національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерельна база:

1. Архив Юго-западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов [в 35 тт.]. Ч. 1: [Акты, относящиеся к истории православной церкви в Югозападной России]. Т. II: Материалы для истории православия в Западной Украине в XVII ст. К., 1864. 909 с.
2. Боплан Г. Л. Опис України. Київ, 1990. URL: <http://litopys.org.ua/boplan/opys.htm> (Дата звернення: 21 вересня 2021 року)
3. Борецький Й. Протестація 1621 року. URL: <http://litopys.org.ua/suspil/sus46.htm> (Дата звернення: 19 серпня 2021 року)
4. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. Том1. 1620-1647 годы. Издательство Академии наук СССР, 1953. 204 с.
5. Історія релігії: Збірник документів і матеріалів / Упорядники: Е. В. Бистрицька, І. С. Зуляк. Тернопіль: Астон, 2003. 524 с.
6. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. К.: Т-во «Знання» України, 1992. URL: <http://litopys.org.ua/grab/hrab.htm> (Дата звернення: 10 липня 2021 року)
7. Літопис Руський / За Іпатським списком / Відп. ред. О. В. Мишанич. К.: Дніпро, 1989. 591 с.
8. Львівський літопис. URL: <http://litopys.org.ua/ostrog/ostr01.htm> (Дата звернення: 12 жовтня 2021 року)
9. Пам'ятки. Архів Української Церкви. Том 3. Документи до історії унії на Волині та Київщині кінця XVI – першої половини XVII ст. Київ, 2001. 464 с.

10. Проект «Україна». Повстання Війська Запорозького 1630 року. Документи і матеріали / Укр ав Т. Ковалець. Харків: Фоліо, 2017. 352 с.

Література:

11. Антонович В. Коротка історія козаччини. Вінніпег-Давфін, 1971. 262 с.
12. Антонович В. Про козацькі часи. Київ: Дніпро, 1991. URL: <http://exlibris.org.ua/kz/r04.html> (Дата звернення: 12 вересня 2021 року)
13. Антонович М. Переяславська кампанія 1630 р. Прага, 1944.
14. Астафєв О. Петро Могила. *Слово і Час*, 2019. №4. С. 97-108
15. Власовський І. Нарис історії Української православної церкви. Репринтне видання / І. Власовський. К.: АТ «Книга», 1998. Т. 1. 296 с.; Т. 2. 398 с.; Т. 3. 309 с.
16. Ганновер Н. Пучина бездонная. Венеція, 1653. URL: <http://www.vostlit.info/Texts/rus10/Ganover/frametext1.htm> (Дата звернення: 21 вересня 2021 року)
17. Голобуцький В. Запорозьке козацтво. Київ, 1994. URL: <http://litopys.org.ua/holob/hol.htm> (Дата звернення: 12 серпня 2021 року)
18. Голобуцький П. В., Моїсеєнко Н. І., Хижняк З. І. Петро Могила (1596-1647). К, 2003. 248 с.
19. Голубев С. Киевский Митрополит Петр Могила и его сподвижники. Том 1. Киев: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1883. 2219 с.
20. Горобець В. Україна: Козацькі війни 1618-1638. К. Кріон, 2011. URL: <http://www.litopys.com.ua/encyclopedia/kniga-v-gorobets-ukra-na->

kozatsk-v-yeni-1618-1638/glava-10-pravoslavne-v-drozdheniya-pochatku-1630-kh-rok-v/ (Дата звернення: 12 серпня 2021 року)

- 21.Горяга О. В. Релігійне світосприйняття українського козацтва та реалізація ним релігійних норм у XVIII ст. *Актуальні проблеми політики*. 2013. Вип. 48. С. 449-461
- 22.Грушевський М. С. Культурно-національний рух на Україні в XVI-XVII віці. Київ, 1919. 248 с.
- 23.Грушевський М. Історія України-Руси. Том VIII.Київ-Львів, 1922.
URL: <http://litopys.org.ua/hrushrus/iur80306.htm> (Дата звернення: 11 серпня 2021 року)
- 24.Гурбик А. Християнська звичайєва культура Запорозького козацтва. Чорноморська минувшина. *Записки Відділу історії козацтва на Півдні України: Збірник наукових праць*. К. Науково-дослідний інститут козацтва Інституту історії України НАН України. Вип. 8. Одеса: СПД Бровкін О.В., 2013. С. 11-25
- 25.Гуржій О.І. 100 великих постатей і подій козацької України / О.І.Гуржій, Т.В.Чухліб. К: Арій, 2008. 464 с.
- 26.Гудзяк Б. Криза і реформа: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії. Львів: Ін-т Історії Церкви ЛБА, 2000. 426 с.
- 27.Демочко В. Роль козацтва на чолі з П. Сагайдачним у відновленні та розвитку церковного життя в Україні в першій половині XVII ст. *Волинські історичні записки*. Том 1. 2008. С. 29-34
- 28.Дмитриев М. В. Религиозные войны в Речи Посполитой? К вопросу о последствиях Брестской унии 1596 года. *Петербургские славянские и балканские исследования*. 2008. №1 (3) январь-июнь. С. 4-24
- 29.Драгоманов М. Про українських козаків, татар та турків. Київ: Тискарня В. И. Давиденко, 1876. 84 с.

30. Жукович П. Н. Религиозно-церковний елемент в козацькому повстанні 1630 року (Під керівництвом Тараса). *Християнське читання*. 1911. №7-8. С. 777-902
31. Жукович П. Сеймова боротьба православного західно-руського дворянства з церковною унією (до 1609). СПб., 1903-12. Вип. 1-6.
32. Жуковський А. Петро Могила й питання єдності церков. Париж: Український Вільний Університет, 1969. 283 с.
33. Колесников К. М. Попи і шпигуни: туга за імперією, або скільки треба патріархів, щоб відновити симфонію? *Історія торгівлі, податків та мита*. №2. 2015. URL: <http://biblio.umsf.dp.ua/jspui/bitstream/123456789/1883/1/2.%20%D0%9A%D0%BE%D0%BB%D0%B5%D1%81%D0%BD%D0%B8%D0%BA%D0%BE%D0%B2%20%D0%9A.%20%D0%9C..pdf> (Дата звернення: 12 серпня 2021 року)
34. Кралюк П. Мелетій Смотрицький і українське духовно-культурне відродження кінця XVI – початку XVII ст. Острого: Острозька академія, 2007. 206 с.
35. Кралюк П. Повстанець чи державник: Міфічний та історичний Семерій Наливайко. *Острозький краєзнавчий збірник*. Вип. 4. URL: <https://eprints.oa.edu.ua/2591/1/Petro%20Kraluk.pdf> (Дата звернення: 12 серпня 2021 року)
36. Крижанівський О. П., Плохій С. М. Історія церкви та релігійної думки в Україні. Книга 3. Кінець XVI – середина XIX ст. Київ: Либідь, 1994. 334 с.
37. Крип'якевич І. Історія України. Відень: Українське Видавниче Т-во «Вернигора», 1980. 80 с.
38. Кузьмук О. Козацьке благочестя. Військо Запорозьке Низове і київські чоловічі монастирі в XVII-XVIII ст.: еволюція взаємовідносин. Київ: Видавничий дім «Стилос», 2006. 172 с.

- 39.Кукса В., Коломієць Т. Роль православної церкви в житті українського козацтва. *Сторінки історії: збірник наукових праць*. 2012. Вип. 33. URL: http://history-pages.kpi.ua/wp-content/uploads/2015/09/33_2_Kuk_Kolo.pdf (Дата звернення: 11 серпня 2021 року)
- 40.Кучерук О. Українська церква та доля ієрархії 1620 р. Висвячення. *Наукові записки. Серія «Філософія»*. Випуск 4, 2008. С. 115-128
- 41.Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. Чернігів: Сівер. думка, 1996. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0003049> (Дата звернення: 3 вересня 2021 року)
- 42.Липківський В. Православна Христова Церква українського народу = Christian Orthodox Church of Ukrainian people. Мюнхен:[б. в.], 1951. 32 с.
- 43.Луцький І. М. Християнські основи козацького права. *Університетські наукові записки*. 2011. № 2. С. 40-44
- 44.Микитась В. Давньоукраїнські студенти і професори. К.: Абрис, 1994. 288 с.
- 45.Мицик Ю. Із листування українських письменників-полемістів 1621 – 1624 років. *Записки Наукового товариства ім. Шевченка*. № 225. 1993. С.310-347.
- 46.Мишко Д. І. Северин Наливайко. Київ: Державне учбово-педагогічне видавництво «Радянська школа», 1962. 118 с.
- 47.Нечуй-Левицький І. С. Унія і Петро Могила Київський митрополит. Київ, 1875. С. 32-33
- 48.Огієнко І. Українська церква. Нариси з історії Української Православної Церкви. Київ, 1993. URL: <http://litopys.org.ua/ohienko/oh12.htm> (Дата звернення: 3 вересня 2021 року)
- 49.Плохій С. «Папство і Україна. Політика Римської курії на українських землях в XVI-XVII ст.». Київ, 1989. С.60-61

- 50.Плохій С. Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. Київ: Критика, 2006. URL: <http://194.44.152.155/elib/local/r559.pdf> (Дата звернення: 12 серпня 2021 року)
- 51.Погорецький В.А. Петро Могила у духовному та суспільному житті України (1596-1647 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України; ТНПУ ім. В. Гнатюка. Тернопіль, 2012. 18 с.
- 52.Попович М. В. Нарис історії культури України. К., 1998. URL: <http://litopys.org.ua/popovych/narys12.htm> (Дата звернення: 3 вересня 2021 року)
- 53.Сас П. М. Відновлення православної церковної ієрархії київської митрополії (1620 р). *Український історичний журнал*. 2010. №4. С. 15-39
- 54.Смолій В. А., Степанков В. С. Становлення козацького політичного сепаратизму. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки*. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. Т. 14. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Smolii_Valerii/Stanovlennia_kozatskoho_politychnoho_separatyizmu.pdf? (Дата звернення: 9 вересня 2021 року)
- 55.Сухих Л. А., Страшко В. В. До перебування 1620 року єрусалимського патріарха Теофана в Києві. *Архіви України*. 2012. № 1. С. 217-229
- 56.Тимошенко Л. Берестейська унія 1596 р.: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Дрогобич: Коло, 2004. 195 с.
- 57.Ульяновський В. Князь Василь-Костянтин Острозький: Історичний портрет у галереї предків та нащадків. К.: Простір, 2012. 1370 с.
- 58.Шалашна Н. М. Державницькі ідеї українського православного духовенства періоду національно-визвольної революції середини XVII ст. (1648-1657). *Грані*. № 11 (115). листопад 2014. С. 40-56.

- 59.Щербак В. Державна ідея в ранньомодерній Україні. Вінниця: ТОВ «Твори», 2019. 220 с.
- 60.Щербак В. Православна риторика боротьби за козацьку автономію у складі Речі Посполитої. *Academia terra historiae Studies in Honor of Valerii Smolii*. 2020. С. 267-277
- 61.Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. Київ, 2000. URL: <http://litopys.org.ua/coss1/shch.htm> (Дата звернення: 10 жовтня 2021 року)
- 62.Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVIII ст. К.: Критика, 2002. 416 с.
- 63.Сергійчук В. Іменем Війська Запорозького. Київ: Видавництво «Україна», 1991. 255 с.